

ABDULLAH TUKAY

CEMAL VELİDİ

*Aktaran: Mustafa Öner**

Cemal Velidi'nin büyük Tatar şairinin ölümü üzerine kaleme aldığı ve Tukay'ın vefatının 20. yıl dönümünde "*Abdullah Tukay Mecmua-i Asarı*, Tokyo Matbaa-i İslamiyesi, 1933" adlı kitapta yayımlanan çalışmasının, Tukay'ın hayat hikayesini ve eserlerinin değerlendirilmesini içine alan bölümü, burada Arap harfli Tatar Türkçesi asıl metninden aynen aktarılmıştır. Bu çalışma, hem Sovyet döneminde "halk düşmanı" ilan edilen türkolog Cemal Velidi'nin Tukay hakkındaki fikirlerini öğrenmek hem de Tatar şiirinin en ünlü ismi üzerine geniş bir tahlili okumak imkânını vermektedir.

13 Ekim 1887'de, eski Kazan vilayeti Tetiş ilçesinin Apas köyünde bir molla çocuğu olarak dünyaya gelen ve meşhur Bubi Medresesinde okuyan Cemal Velidi, Sovyet devrinden önceki Tatar edebiyatında felsefî eleştiride ün kazanmıştır (Rinat Möhemmediyev, *Yugalmas miras izinnen, -Tenkitçi Velidiniñ icat portretına iskizlar-*: Eger Biz Yanmasak, Kazan, 1980, 100-121. s.).

Şura dergisi ve Vakıt gazetesinde aktif olarak çalışan yazarın "*Tatar Edebiyatının Barışı*" (=Tatar edebiyatının gidişatı, 1912) ve "*Millet ve Milliyet*" (1914) adlı eserleri yayılmıştır. 1923'te Petrograd'da çıkan "*Oçerk istorii obrazovannosti i literaturı tatar*" (= Tatar edebiyatında mecazlar tarihi üzerine bir deneme) adlı ilmi çalışması ise halen değerini korumaktadır (R. Mostafin- R. Davutov, *Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları*, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 3. sayı, TDK. yay., 1997, 146.s.).

Cemal Velidi, Tatar edebiyatının en büyük ismi Abdullah Tukay'ı, Sovyet Devriminden sonra enternasyonalizme karşı bir Tatar kimliği olarak korumak gerektiğinde yaptığı cesur mücadele dolayısıyla tarihte şerefli yerini almıştır (Mesgud Gaynetdin, *Cemal Velidiniñ tuvuvına 110 yıl*, Kazan Utları 1997-10, 131-136. s.).

Cemal Velidi, eleştirmeciliğinden belki daha fazla Tatar sözlük yazarlığına yaptığı katkıyla anılacaktır. Yazarın bu alanda dikkat çeken çalışması "*Tatar Tiliniñ Tulu Süzligi*" adını taşıyan mufassal sözlüktür. Kendisi, bu büyük sözlüğü hazırlama sebeplerini şöyle kaydetmektedir: "Kayyum Nasırî'den beri geçen zaman, nisbeten pek uzun olmasa da, bu arada dilimizin başından büyük değişimler geçti. Çünkü son çeyrek asır, bize, tarihimizde benzeri görülmemiş derecede çalkantılar, dönüşümler getirdi. Fikrin tercümanı olan dilimiz de elbette bu hal-

* Ege Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

lerin tesirinden uzakta kalamazdı.”(Vahit Hakov, *Tatar edebiy tiliniñ sovyet çorında üsişi*, Kazan Üniversitesi Neşriyatı, 1985, 42. s.)

C. Velidi, beş cilt olarak planladığı, ancak ilk cildini yayımlama imkanı bulduğu bu izahlı sözlüğünde, sadece ünlülerle başlayan sözleri işleyebilmiştir. 1927 ve 1929 yıllarında iki kitap olarak çıkan bu cilt, projenin hacmi hakkında bilgi vermektedir. Cemal Velidi'nin mensup olduğu Kazan dilcilik ekolünün dünya çapında ün kazanmış son temsilcilerinden birisi merhum Prof. Dr. Üzbek Bayçura idi. Bu ekolü hür dünyaya tanıtmak üzere Harvard Üniversitesi Türklük Bilgisi Araştırmaları dergisinde 1993 yılında bir yayım yapan Dr. Bayçura, Cemal Velidi'nin bu sözlüğünün 720 sayfalık ilk cildinde 8500 madde ve 2500 kadar da birleşik söz hesapladığını kaydetmektedir.(Uzbek Baitchura, *An Overview of the Development of Tatar Linguistics in the Soviet Time*, Journal of Turkish Studies, volume 17, Harvard University 1993.)

Yakın dönemde yayımlanan bazı gizli belgelere göre, Cemal Velidi, sözlüğünün geri kalan bütün malzemesini işleyip matbaaya teslim edeceği günlerde tutuklanmış ve bu muazzam sözlük çalışması da el yazması halinde diğer eşyasıyla birlikte müsadere edilmiştir. Ülke çapındaki “suç belgeleri”ni çelik kasalarda saklayan resmî organların bu malzemeyi ortadan kaldırmadığını ummak istiyoruz, ancak sözlüğün geri kalan basılmamış el yazması kısmı, şimdilik, bilim camiasının malumu değildir.

Cemal Velidi, 6 Mayıs 1931'de GPU (eski KGB) organları tarafından “karşı ihtilalci milli merkez” kurmakla suçlanıp tutuklanır. 11 Mayıs 1932'de OGPU Kollegiyumu tarafından beş yıl hapse mahkum edilir. Hatıratlara göre, sorgu esnasındaki haksız suçlamalara ve baskıya dayanamayan Velidi, binanın üst katından atlayıp intihara kalkışmıştır. Kötü şekilde sakatlanıp ayaklarını kırmış fakat sağ kalmıştır. Onu bu halinde Kuzey Buz Denizi- Baltık Kanalı inşaatına gönderirler. Orada da birkaç ay içinde bu dünyadan göçmüştür, ölüm tarihi belli değil. Çok sonraları, arşivde NKVD idaresinin 22 Aralık 1932 tarihini taşıyan bir belgesi bulunacaktır; bunda “Cemal Velidi mahkumiyetinden evvel serbest bırakılmalı” kararı yazılıdır (R. Mostafin- R. Davutov, *age.*, 146.s.).

Mustafa Öner

‘Abdullah Muhammed ‘Arif Oğlu Tukayef terceme-i hali:

I. Tukay’ın Çocukluk Çağı

II. Tukay Uralski’de

III. Tukay Kazan’da

IV. Tukay’ın Şiirleri Hakkında Mülahazalar

I. Çocukluk Çağı

Abdullah Efendi Tukayef 1886 yılında Kazan yurdunun Kuşlavıç köyünde dünyaya geldi. Onun babası Muhammed Ârif adında olup bu köyde imam idi. Anası Memdude adında olup Öçili isimli köyün Ziynetullah isimli imamının kızı idi.

Abdullah Efendi doğduktan beş ay sonra babası vefat etti. Anası Abdullah'ı köydeki Şerife adında bir ihtiyar kadına bırakıp kendisi Sasna köyünün mollası ile evlendi. Sonra oğlunu da kendi yanına almıştır. Fakat Abdullah Efendi'ye şanssızlık kapısı açılmıştır. Bu arada annesi ölen Abdullah, Öçili köyünde annesinin babası yanında kaldı. Dedesi Ziynetullah Molla Bey fakir ve çok çocuklu birisi olup o zamanki karısı da Abdullah'a üvey anne olduğu için Tukay bundan sonra yabancı bir çocuk kabul edildi. Dedesi Tukay'ı bir ara Kazan'a götürüp orada birisinin himayesine bıraktı. Kazan'a getirerek Piçen Pazarında "himaye edilmek üzere çocuk veriyorum, kim alıyor?" diye ilan etmiş ve Yaña Biste'de yaşayan Muhammed Veli adında birisi onu kendisine kabul edip almış.

Abdullah Efendi buradaki hayatı hakkında şunları yazıyor: "Bana baba olan Muhammed Veli adında biri olup anne olanı da Azize adındaydı. Baba satıcılık veya esnafılık mı ederdi, yoksa derici miydi, orasını iyi bilmiyorum. Anne ise hiç yorulup sıkılmadan zenginler için kadife şapka yapardı. Anne Kazan'da Piçen Pazarına *kelepüş* (şapka) çıkardığında veya hizmetçi olarak zenginlerin evlerine gittiğinde bazen beni de götürürdü. Ben zenginlerin evlerindeki güzelliği, yerden tavana kadar uzanan büyük aynalarını kilise gibi öten saatlerini ve sandık kadar büyük akordeonları görüp "bunlar cennette yaşıyor" diye düşünürdüm. Bazen annemle Taş Ayak pazarına gidip oradaki oyuncaklara imrenip neşelenip tahta atlara binen genç çocukları seyrederek eğlenirdim, vakit geçirirdim. Ben de ata binsem, param yok, anneden istemeye korkardım. Kendisi de anlayıp vermezdi. Ondan sonra yaz günü iki semt arasındaki taze çimenler üstünde çocuklarla kaz tüyleri uçuşturup koştuğumu, yorulunca Han Mescidine yönelerek, yatıp çimen-
de dinlendiğimi de bir kere bile unutmam."

İşte böyle böyle Tukay'ın hayatı burada güzelce geçip gider. O burada iken açlık, üvey evlatlık, öksüzlük belasını görmez fakat sonunda kötü talih yapacağını yapar.

Amca ile karısı hasta olurlar ve "biz ölsek bu çocuk kime kalır, hiç olmazsa köyüne geri gönderelim" deyip Abdullah'ı tekrar Öçili köyüne üvey ana yanına gönderirler. Abdullah'ı burada nasıl karşıladıklarını söylemeğe gerek yok, onu yeniden elden çıkarmaya bakarlar. Kendisine tekrar bir hâmi bulunur. Kırilay köyünden Sâdi adında, erkek evladı olmayan birisi onu evlatlık alır. Böyle-

ce Tukay Kırıl köyünde Sâdi Amcanın oğlu olarak yaşamaya başlar.

Tukay, Kırıl'ı "gözümün ilk açıldığı yer" diye anmaktadır. Çünkü orada kendi kendisini anlamaya ve okula gitmeğe başlar. Onu okumak üzere ilk defa köyün ustabikesi (muallime) yanına verirler. İkinci kış da medreseye girer. Orada heftye hecesini (Arapça hareke okuma dersi) Kisik Baş, Bedevam gibilerini pek çabuk öğrenerek daha cahil çocuklara da öğretmeğe başlar. Bir taraftan da ev işlerine faydalı olmaya başlar. Baca tıkanca açıp temizler, ekin bağlayıp demetler, sürüden sığır alıp getirir, sürü güder..

Bu şekilde Tukay burada iki yıl kadar vakit geçirir. Daha sonra Sâdi Amcanın bir erkek çocuğu doğunca ona rakip olur. Kendisinin eski itibarı kalmaz; çoğunlukla da anası ona yabancı gözüyle bakar. Bir ara Sâdi Amcaların evine at ile birisi gelip kalır. Tukay bu şahsı hiç tanımaz, analarını tarladan çağırıp gelir, misafire çay koyarlar. Çay içerken bu şahıs kendisinin Kuşlavıç köyünden Bedreddin adında biri olduğunu, Abdullah'ın köylerindeki molların çocuğu olduğunu ve epey zamandır onu aradıklarını, nihayet burada olduğunu öğrenip almağa geldiklerini söyler. Kendisinin Cayık şehrinde babasıyla beraber bir ablasının olduğunu ve çocuğu yanlarına almak istediklerini belirtir. Sâdi Amca ile hanımı başlangıçta karşı dursalar da Bedreddin pek katı durup tesir edince yumuşarlar.

Böylece Tukay, Bedreddin Amcayla Kırıl'dan gitmeğe koyulur. Anası ile babası kapıya kadar geçirip "bizi unutma, bizi unutursan cehennemlik olursun" deyip kalırlar.

Abdullah sabahleyin uykudan kalkınca kendisini doğduğu yer olan Kuşlavıç'ta Bedreddin Amcanın evinde bulur. Sonra burada yaşamağa başlayacaktır.

Bu Bedreddin Amcanın evinde Tukay'ın eline bir ara "Fevakihü'l-Cülesa" kitabı geçer. Bunu okuyunca o güne kadar okuduğu kitapların sözlerine yabancı sözler görüp şaşırır. Kendisini Molla çocuğu saymaya başlar. Okuduğu kitaplardan faydalanmağa çalışır. Bir ara köyün kıymetli bir şahsı onunla sarhoş halde görüşmeğe gelip selam verir. Tukay onun selamını da almaz, elini de sıkamaz. Sebebini sorduklarında Bedevam'ın meşhur "İsrikke (sarhoşa) selam birme- Ol birse hem sen alma" beytini söyler.

Sonra Bedri Amcası, Abdullah'ı Kazan'a getirir. Tesadüf olarak Tukay Kazan'da bir zamanlar babası olan Muhammed Veli Ağa'ya rastlar. Muhammed Veli onları evlerine alıp götürür. Orada anası ile görüşür ve başından geçen halleri anlatıp ağlar. Onu sevip gönderirler.

Tukay şimdi Bedri Amcasıyla bir odada, Cayık'tan onu almağa gelen Altı-Biş Sapı'ın (üstü örtülü kızaklı arabasını) beklemektedir. Nihayet onlar da gelir. Bedri Amcası altı tane ikişer tiyinlik akçe verip onu Altı-Biş Sapı'a bırakıp

gider. Birkaç günden sonra Cayık (Uralsk) şehrine yönelirler ve on sekiz gün git-tikten sonra Cayık'a girerler.

II. Tukay Uralski'de

Tukay'ın Uralski'deki hayatı hakkında pek fazla malumat yoktur. Buna rağmen Abdullah Efendi Kariyef'in geçen yıl "Mekteb" in 4. sayısında yazdığı hatırası bize biraz ışık tutabilir. Tukay'ın medresede arkadaşı olan, İdil muharrirlerinden Yarullahulmuradî Efendi'nin "Tukayef Uralski'de" isimli küçük bir mecmuasında şairin medrese hayatı hakkında önemli belgelere rastlanır. [Bu yazıyı bitirdikten sonra Kamil Mutî'nin de Tukay hatıraları basılıp çıktı.] Biz bunlardan ve şairin muhterem üstadı Mutî'ullah hazretten aldığımız mektuptan istifade edip Tukay'ın bu pek mühim devri hakkında aşağıdaki kadar bilgiyi yazabildik.

Mutî'ullah hazretin mektubundan:

Şakirdim Abdullah Tukayef Uralski'ye ilk geldiğinde eniştesi Ali Asgar Bay Osmanof cenaplarına gitti (1895 senesiydi). Ali Asgar Efendi kayınbiraderini öz oğlu gibi terbiye etmek lüzumunu duyarak getirmişti; çünkü onun tek oğlu Abdullah 6 yaşındayken, Tukay geldikten bir yıl sonra vefat etti.¹ Bu sebepten Osmanof Tukay'a çocuğu gibi değer verir ve okutmağa başlar.

En evvel medrese yanındaki Rusça sınıfına verdi. Tukay burada Ahmedşah Siracüddinof adındaki ihtiyar öğretmenden 3 sene okuyup bitirdi.² Böylece Rusça okuduğu sırada bizim medresemizde İslamca okumağa girişti. (1897 senele-riydi.) Daha evvel eniştesinin evinde yatıp kalksa da bir yıldan sonra tamamen medresede kalmağa başladı.

Tukay fakir ve yetim olsa da çocukluğundan itibaren kendi kendisini zaptedebilirdi, alicenap ve nezaketli olmağa çalıştığı sezilirdi.

O zamanlar medresemizde eski usulde okunurdu. Tukay, bilinen Türkçe ve Arapça kitapları Fetheddin Rahmetullin adındaki halfemizden okudu. Sonra Arap sarf nahv ve terkipleri Siraceddin isimli bir yaşlı halfemizden eski usulle çalışıp okuyarak bu fenlerden güzel malumat aldı. İki üç yıldan sonra benim umumî derslerimde hazır bulunmağa başladı. Bu dersler şunlardı: Fıkıhtan Muhtasar, Hidaye; tefsirden Celalin; mantıktan İsaguci, Şemsiyye.

¹ Bu konuda Kamil Motıygyı'nın rivayeti daha başkadır. Onun yazdığına göre Ali Asgar Hacı'nın Abdullah isimli oğlu Tukay gelip biraz durduktan sonra ölür. Bundan sonra Abdullah'ı kendi evlerinden medreseye göndermeğe başlarlar. Bu iki rivayetten hangisinin hakikati aksettirdiğini bilmiyoruz.

² Kamil Efendi ise Tukay'ın Rusça okumağa başlayıp bitirmediğini yazıyor. Kariyef'in rivayeti de Mutî'ullah hazretinkine uygun. Yarullahulmuradî de Tukay'ın Uralski'de bir sınıfı Rusça mektepten aldığı şahadetname-sinde soyadı Ârifof diye yazılmış diyor.

Tukay mantıktan çok hoşlansa da bu İsağuci, Şemsiyyelerden hiç de memnun değildi. Bazen 'Akayid-i Taftazanî, Hüseyin Cısrî kitapları derslerinde de olurdu. Hadis'ten Sahih-el Buharî dersini sevip dinler, hadislerden anlaşılan felsefelerle çok huzur bulurdu. Yaz günlerinde Sahih el Buharî derslerinde "ibaret-hân" daha çok kendisi olup kalın sesiyle okurdu.

Bu arada Osmanlı kitaplarından, bazen gazete ve dergilerinden aynı şekilde Rus edebiyatından bazı şeyler tercüme etmeye başladı. Aynı yıllarda³ medresemizde Abdülveli adında bir Türk talebe, bir kış ve bir yaz kalmış idi. Tesadüfen Abdülveli Efendi şair idi.⁴ Tukay'dan bir sene evvel benden "Muhtasar-al kâfi fi kısmî-al 'aruz ve'l- kavafi" kitabının kafiye kısmını bırakıp aruz bölümünü okumuştum. Arabın on altı çeşit şiir vezinlerini kısaca okuyup şiire başlangıç yolu bulmuştu.

Tukay böylece biraz evvel adı geçen Abdülveli ile birlikte, kendisinin itiyat edindiği şekilde her gün şiir üretmeğe başladı. Bunun yanında bazen Muhammediye, bazen Bakırgan gibi eserlerden de vezin hatıraları almaktaydı.

Her zaman söyledim: "Abdullah şiirlerinde tecnisler (cinas) yap, tecnis şiirde pek medholunmuş şeydir" diye. Bu sözlerime hiç boşvermedi, güzel tecnisler yapar oldu.

Abdullah'ın babası Arif Molla Kışkar'da okuduğu zaman mektep arkadaşım olduğu için Abdullah'ı kendim de çok severdim. Ders vakti hemen önümde yüzüme karşı otururdu. Bazen "ben babanla beraber Kaşkar'da okumuştum, bunun için seni severim" dediğimde tebessümle gülüp, yüzü kızarır ve başını eğip utanırdı.

Abdullah medresemizde "mukaddime-i ceziriyye'yi okumuş olduğu için mukaddes Kuran'ı tazimleyip Osmanlı makamıyla bir ihtiyar Türk gibi kalın sesle okurdu. Bazen başına, yalnızca bir fes giyerek arada bir mescide gider gelirdi. Fakat öğle namazından sonra Kuran'ı tam bir ihtiyar Türk olarak okur ve cemaat da keyiflenirdi.

Abdullah medresede üç-dört sene okuduktan sonra mürebbisi olan eniştesi Ali Asgar Bay Osmanof vefat edip gitti. Abdullah tekrar yetim kaldı. Fakat kendisinin pek sabırlı olması ve ayrıca meşguliyetiyle kendi kendini koruyup okula devam edebildi. Az olsa da talebe çocuklar kendisine yardımcı oldu.

3 Kariyef rivayetince 1902- 1903'te

4 Bu konuda Kariyef şunları yazar: Abdullah Efendinin söylemesine bakılırsa o talebe de şairdi. Abdullah Efendi ile onlar birbirine tabiat olarak uygun gelip birbirlerine pek sevmişler. Abdullah Efendinin naklettiğine göre o talebeyle yaz günü aç tok dolaştılar. O talebenin tertipliliği, ahlakı, terbiyesi Tukay'a pek tesir etmiş. Bunun için medrese mevzuunda söz açılrsa Tukay en güzel hatıra olarak bu talebeden konuşurdu. Onlar yaz boyunca beraber şarkılar söyleyip beraber yürüyüp aç olsalar da rahat ve huzurluydular. Bu talebenin şiirlerinden bazılarını Tukay bana 1907'de Uralski'de okumuştum. Fakat maalesef bir kelime bile aklımda kalmamış.

1902’de oğlum Muhammed Kamil, Kahire’den döndüğünde Abdullah, Kamil’den her zaman istifade etmek için çok gönüllü halde paçaları sıvayarak ondan Arap edebiyatı ve yeni bilgiler öğrenip kendini yenileyen bir öğrenci idi.⁵ Abdullah’ın medresede parlak devri de işte bu iki-üç sene oldu.

Bu şekilde medresemizde durma müddeti on seneye kadar uzadı. Sonra 1905 senesinin sonlarında Muhammed Kamil ile beraber matbaa işlerine girişti. Bir kıştan sonra medreseden de çıktı. Önce Kamil’in Rusça “Uralis” “Uralis Denyevnik” adlı gazetelerini çıkardığında, sadece makinede basılan sayfeleri yığıp harmanlıyordu. Sonra Kamil Tatarca Fikir, Uklar ve El-asr’ül-cedid gazete ve dergilerini çıkarmağa başladığında Abdullah musahhihliğe yükseltildi.⁶

Umumen öğrencilerim ve Tukay bir ara bana: “Hazret, fıkıh kitapları tertipsiz sınıflanmışlar, bunun için öğrenciler kitabüs-salavat babından başka yerlerini okuyup anlamıyorlar, sizden ricamız fıkıh kitaplarını madde madde edip bir kitap yapmanız; usul-i cedîdenin rüşdî ve âliyeleri için okumak kolay olur idi” şeklinde istekte bulundular. Kendim de bunu uygun görüp 120 bâb üzere 1308 maddeden ibaret, pek bulunmayan bir kitap tasnif etmişim. Bu kitabın müsveddesini kendim yazıp temiz kopyasını da ekseriya Abdullah’a yazdırıp matbaa formasını da tashih ettirmişim. Fakat Kamil’in basım hanesinde basturalım dediğinde matbaa durduruldu ve maalesef basılmadan kaldı. Kitap arabû’l-ibare olup “fıkhu’l-şeri’e” adındaydı. Abdullah bu kitabı severek her maddenin mazmununu anlayıp keyifle okurdu.

Medresemizin bir evine 1898’de usul-i cedîde kabul etmiştik. Abdullah usul-i cedîde taraftarı olsa da büyük talebe olduğu için usul-i kadîm evinde durup bir taraftan derslerini okur bir taraftan da yazı işi ile meşgul olurdu. Oturduğu yer benim ders verdiğimde oturduğum yerin penceresine komşu olduğundan sadece elimi uzatıp yazdıklarını alıp bakar ve “maşallah, aferin” derdim.

Abdullah vaktini asla boş geçirmezdi. Kuran, Hadis olsun başka bir bilim olsun hepsine bakışı ve fikri İslam felsefesi noktasından idi.

Tukay insanlar arasında pek az sözlü olup sadece çok önemli şeyler söylerdi. Eline kalem aldığında durup eğlenmeden yazardı.

⁵ Kamil Efendi yazıyor: Abdullah Efendi benim eve gelip benden ilm-i kıraat ve Mısır makamı öğrendi. Aynı zamanda benim Türkçe ve Arapça şarkılar söylediğinde pek candan dinlerdi ve bana gelen her türlü Arapça ve Türkçe yazılmış gazete ve dergileri okuyup faydalanırdı.

⁶ Bu konuda Kariyef yazıyor: 1905’in sonlarında ve Fikir gazetesi çıkmağa başladığında Abdullah Efendi Fikir matbaasında beşer sum vazife alıp iki ay naborşik (mürettip) olup hizmet etti. Mürettip iken bazen kendiliğinden bir şeyler gazeteye dizmeğe başlayınca Kamil Efendi ona 10 sum verip musahhih yaptı. Musahhihlik zamanında Fikir’e şiirler ve makaleler yazmağa başladı. Tukayef’in ilk basılan şiiri “Mujik Yokısı” idi. Buna kadar medresede mollalar, müezzinler hakkında bir şiir yazmıştı. Fakat onu ne sebep varsa bastırmadı. Tukayef Fikir’de uzun zaman bu on suma çalıştı. Bu para onun medreseden ayrılmasına yetti.

Üstat ve öğrenci olmakla bazen aramızda münazaralar olurdu. Mesela o kapital konusunda bana karşı gelip onun zararlı olduğunu ispata çalışırdı.

Acayıptır ki Kazan şehrine göçtüğünde kafadarlarının etkisiyle mi veya bir başka sebepten mi bilmem (fakat kendisinden değil) 3-4 sene bana hiç mektup yazamadı. Sadece bu onun kusurudur. Türkler, “beşerdir efendim şaşar” derler. Onun kusuru da bu şekilde (...) Motî’ullah Hazret’in mektubu tamam.”

Abdullah Kariyef’in Tukay’ın Uralski medresesindeki hayatına dair yazdığı makalesinden:

Abdullah medresede en âlim, en olgun, zeki öğrencilerden sayılıyordu. Medresede “Şark-ı Rus”, “Tercüman”, ve Türk gazeteleri olduğu gibi Arap gazetelerinden “Trablus” da geliyordu. İhtimal ki bu gazeteler Motî’ullah Hazrete gelenlerdir. Fakat öğrencilerin okuyup faydalanmasına hazretten hiçbir engel çıkmıyordu. Gazeteleri en severek okuyan ve bazı kapalı yerleri diğerlerine de açıklayan Abdullah idi. Abdullah’ın bütün geliri kışın üç çocuk okutmaktan, yazın da hazretin yazı müsveddelerini yazmaktan aldığı bir-iki sum paradan ibaretti. Yaşı büyük talebelere de Rusça ders veriyordu herhalde.

Tukay başka öğrenciler gibi iftar yemeklerine gitmezdi. Gitse de sadece pek özel kişiler için birkaç yer dışında yemekte pek görünmezdi.

Cuma günleri başka bölmelerin içlerinde münazara edenler olsa, Tukay’ın bölümü içinde altı-yedi talebe kendi aralarında para toplayıp meclis kurarlar, gece boyunca Muhammediye okuyup şiirler söylerlerdi.

Tukay 1902 kışında Medrese-i Motî’iyye’den çıkıp küçük bir odada kalmaya başladı. Kendisi de Fikir gazetesinde çalışmaktadır. “Muharrirge” adlı şiiri yazdığında Kamil Motî’î ücretini yirmi suma çıkartır.

Bir ara Kamil Efendi’ nin gazeteleri kapatılır, o da matbaasını Murtaza Ubeydullin isimli bir zengine satar. Ubeydullinler gazete çıkaramaz diye düşünülse de Tukayef’i kandırarak bırakırlar. Bundan sonra Tukay “Matbaa bilen uyanan bir bayga” adlı şiirini yazar.

Bu arada Kazan’dan Şereflerden Tukay’a bir mektup gelir. Onlar Tukay’ın gazetelerde basılmış şiirlerini toplayıp mecmua şeklinde basmayı teklif edip numuneleri göndermişlerdi. Şerefler 30 suma Tukay’ın “Fikir” ve “El-Asru’l-Ceddî”de basılmış şiirlerini neşretme hakkını ömür boyunca kendilerinde tutmayı temin edip satın alırlar.

Aynı zamanlarda Vakit idaresinden Tukay’ı davet eden bir mektup gelir. Tukay’ın bu mektuba cevabı malum değildir. Tukay bu kış sol partilere pek yakın-

dır. Bu tesirle yazılmış daha sol ruhta birkaç şiiri Tavış gazetesinde basılır.⁷

Tukay bu vakitlerde Kazan'ı çok sevip düşünürdü. Kazan'a gidip kalmak konusunda pek çok fikir ve niyeti vardı. Kazan'da bir iş kurabileceğine ve şairliğinin de orada tanınıp şöhret kazanacağına inanıyordu.

Yaz vakti gelince, Tukay askere alınmak için dönmeği düşünmeğe başladı. Geri dönmek için parası yoktu. Babasından mı, kimdendir 100 sum kadar bir para miras kalmışmış. Uğraşıp didinip Kazan'a gelmezden önce alarak bununla çok sevdiği Kazan'ına geldi.

III. Tukay Kazan'da

1

Tukay, askerlik için Kazan'a geri döndüğünde, aynı vakitlerde mesleğe başladığı gençlerle tanışır ve ayrıca Tan ve Tavış muharrirlerinden Said Remiyef'in yanına gider. Said Remiyef, Tukay'ın o zamanki halini şöyle tasvir ediyor:

“Çıplak baş, kara gözlüklü üstüne cüppeye benzer eskice bir şey giymiş. Ayağında dokuma dikilmiş deri tabanlı bir ayakkabıyla, kıyafeti bozuk bir genç.”

O, bu gencin şair Tukay olduğuna ihtimal vermeyerek onu soğukça karşılar. Hatta hiçbir şey söylemeden içinden bir an evvel çekip gitmesini ister.

Sonra Tukay bir münasebetle kendisinin kim olduğunu anlatır. Said Efendi giyaben sevdiği Tukay'ı karşısında görüp hayretten sıçrar ve yeniden sarılır. Hemen o anda bu iki şair-yazar dost oluverirler, yarenlik etmeğe başlarlar.

Tukay daha sonra Kazan'dan ayrılıp köyünü görmeğe gider. On- on beş gündün sonra askerlikten kurtulup tekrar Kazan'a gelir. Şimdi tamamen Kazan'da yaşamayı Said Efendilerle beraber oturmayı düşünmektedir.

Tukay'ın Uralski'de Ayas Efendi İshakov (İshaki) yakın olduğu Asru'l-Cedîd'deki bazı şiirlerinden pek açık görünüyor. Kazan'a geldiğinde onu görmek elbette ilk isteklerinden olmuştur. Fakat büyük bir tesadüf olur. Tukay Kazan'dan köye gittiğinde Ayas Efendi zindanda olup, o köyden dönüp geldiği günlerdeyse sürgüne gönderilmiştir.

Yukarıda Tukay'ın El-Asrû'l-Cedîd ve Fikir'de basılan şiirlerini Kazan'daki naşir Şereflere sattığından bahsetmiştik. Şerefler Tukay'ın şiir mecmuasını

⁷ Kamil Efendi yazıyor: Tukay bu yıllarda moda olan işçilere greve teşvik etme akımına girip benim matbaamdaki bütün işçileri de benden ücret artırım talebiyle işi bırakmağa kışkırttı. Ben Tukay'ın bu faaliyetini sezip birkaç kere uyarısam da fayda etmedi. O kışkırtmaya devam etti. Bunun için matbaanın kapanmasından iki hafta evvel onu tamamen matbaadan çıkarmak gerekti. Bu, bana çok normal görünse de Tukay'a çok tesir etmişti. Bu sebeple de ölesiyeye kadar bana kızıp küs kaldı.

bastırmasını ve onun Kazan'a döneceğini öğrenince, kendisi bulup bastırır diye bu.âna kadar geciktirirler. Bunun için Tukay Kazan'a geldiğinde bu şiir mecmualarına bakıp bastırma işine girer.

Tukay'ın Kazandaki yeni muhitinden, Tatar gençlerden aldığı tesirleri İlmüddin Efendi Şeref şu şekilde rivayet eder: Kazan'a geldiğimde pek çabuk Kazan gençleriyle tanışmak, onların meclislerinde bulunmak mümkün oldu. Denk geldikçe meclislerinde söyledikleri: "Rusların yeni ve eski yazarlarının eserleri; onlar hakkında yazılmış tenkitler, Rus edebiyatının tarihleri üzerine" oluyordu. Ben bunların hiçbirinden haberdar değildim. Benim pek büyük şey dediğim "Puşkinimi" çok konuşulmuş şey diye çevirirler. Onun kendisi hakkında değil onun eseri için tenkitler yazan Bilinski, Pisarof gibilerini konuşurlar. Birisi Bilinski'nin sözünü makul görüyor, öteki Pisarof'e hak veriyor.

Ben bunların arasında önce kaybolup gittim. Canım sıkılıyor, bu ana kadar Uralski'de kapanıp kaldığımı düşünmeğe başladım. Pek az şeyden haberli olmam, şu bey çocuğunun – benim yeni işte duran – Rus edebiyatı tarihini su gibi içmesi, ben âdi bir mütercimim diye dolaşıp duran filanın Puşkin'i tenkide gücü yeten Bilinskileri tenkide kuvveti yetecek kadar Rus edebiyatından haberli olması, piş-kademe yanında beni çöl çocuğu edip bıraktı.

Aylar yıllar geçti. Piyasadaki bütün gençleri tanıdım. Onlar benim önce Uçitil'den alıp getirdiğim bu gündeki dersleri konuşup dururlarmış. Onlar "Atistatçılar = Diplomacılar" birkaçı da atistatçıların meclisinde, gidip "agrarni=tarım" "effektıy=gösterişli" diye yerli yersiz moda sözler paralayıp söyleyen baykuşlar oldular.

2

Bu vakitlerde Kazan'da Kazan Muhbiri, Azad Halık, Tan ve Tavış gazeteleri kapatılmış, sadece Yıldız ile Beyan-ül Hak çıkmaktadır. Tukay Kazan'a gelip biraz durduğunda iki gazete tekrar baş kaldırdı: Birisi talebelerin gazetesi olan El-İslah, ötekisi de eski Kazan Muhbiri yerine çıkan Ahbar gazetesiydi.

Bu iki gazetenin resmî ve sorumlu yazarları başkaları olsa da birincisinin başında duran Fatih Efendi Emirhan, ötekinde de Burhan Efendi Şeref idi. El-İslah kendisindeki bütün hafifliğiyle talebeliği, gençliği temsil etmekte, onun her sayfasından gençlik havası ve talebe kokusu çıkmakta idi.

El-İslah'a nazaran daha kolay daha sade dil, talebeliği, gençliği temsil eden Fikir gazetesinde ve Uklar jurnalında, dilediğini yapmağa usta diliyle istediğini batırıp istediğini çıkarmayı öğrenen Tukay için elbette İslah geniş bir meydana. Fakat Ahbar ciddî ve millî gazete olmaya ve o zamanki tabirle söylersek "burjuvaziye vuran" gazete olmaya gayret ediyordu.

Tukay Ahbar'a çağrılrsa da ortada El-İslah dururken elbette, o, ciddî bir çevreye gerçek hizmet işi içine gidip girmeğe niyet etmedi. Sadece İslah'ta yazarak geçimini temin etmek de mümkün değildi. Bunun için o, işin bu yanını başka türlü çözdü. Bu vakitlerde Abdurrahman Devletşin'in "Kitap" isimli neşriyat işine dağıtımcı olarak işe alındı. Kitap neşriyatının idarehanesi olan dairede durur, bunun üstüne ayda yirmi beş sum kadarlık maaş alırdı. İş, tashih etme, formları dikme, matbaaya kitaplar götürme, matbaadan çıkanları da Kazan kitapçılına dağıtma idi.

El-İslah, Tukay için geniş bir meydan oldu dedik. Fakat o, bu hürriyetten istifadede pek şıarmadı. Orada kendisini çok vakur tuttu. Önce, "Tenkid Kirek" isimli ciddî bir makale yazarak işe başlamıştı. Ondan sonra daha çok şiirler ve ciddî şiirler yazdı.

3

1908 Ağustos'u başında Ali Asgar Kemal Efendi'nin Yeşin isimli mizah dergisi çıkmağa başladı. Tukay burada çalışmak için harekete geçti ve bunda o kendisinin hiciv kuvvetini hakikaten ortaya koydu. Bundan sonra iyi anlaşıldı ki Abdullâh Efendi'nin şiirî kuvveti, şiirin türlü sahasında iş görmeğe kabiliyetli, fakat onun tabiatına ve meşrebine en uygun yol hiciv ve mizahtır.

1908 Eylülünde Kazan'daki Nikitin sirkine Kara Ahmed diye bir müslüman pehlivan gelir. O sirkteki diğer yiğitleri yenmesi ile Kazan Tatarları arasında büyük bir şöhret yayılır. Her zaman, büyüğü küçüğü ile iftihar etmeyi pek seven bizim halk Ahmed ile böbürlenir. Tukay'ın halk ağzında destan olan bu pehlivani gördüğünde aklına eski Kesik Baş hikayesi gelir. Dükkanlardan Kesik Baş'ı bulup alarak, buna benzeterek Kara Ahmed ve Piçen Bazarının münasebetini tasvir etmeğe başlar. Önce bunu Yeşin Jurnalı için, kısaca söyleyip yazmağa heveslense de o meşhur Piçen Bazarı meydana gelir. Piçen Bazarı tamamlanınca Tukay onu eski arkadaşlarının bulunduğu bir meclise alıp götürerek okur. Piçen Bazarı meclistekilerin hoşuna gider. Onlar Tukay'ın okuyup bitirmesini beklemeksizin okumasını bölerek alkışlarlar. ve sadece Yeşin de bastırmaktan ayrı bir risale olarak çıkarmasını nasihat ederler. Sonra da umumî edebiyat gecesi yapıp Tukay Piçen Bazarı'nı burada okur. Piçen Bazarı kitap olup çıkınca Tukay'ın diğer eserleriyle kıyaslanmaz derecede çok yayıldı (bir ay içinde 4000 bin nüsha).

Tukay'ın en çok çalıştığı ve yüksek bir şöhrete ulaştığı zaman bu El-İslah ve Yeşin devreleri oldu. Hakikaten, o, bundan sonra da kendi mevkiini sakladı ve fakat daha fazlasını da aramadı, beklemedi. El-İslah ve Yeşin'in durdurulması Tukay için Uralski'de El-Asru'l-Cedîd ve Uklar'ın durdurulmasından daha az tesirli değildi. Yine boşlukta kaldı. Bazen Yıldız, Vakıt ve Şura'da şiirleri gö-

rünüyordu. Bundan sonra mektep ve balalar alemine yakınlaşmaya başladı. Bu arada “Balalar Küñli” “Altın Eteç” “Su Anası” adlı eserlerini ve tercümelerini yazdı.

1910’da Ahmed Urmançiyef tarafından Yalt-Yolt adlı mizah ve hiciv dergisi çıkarılmağa başlandı. Bu vakitlerde Kazan’da Beyan-ül Hak ile Yıldız’dan başka gazete olmadığı için bir kısım gençler Yalt-Yolt etrafına toplandılar. Ahvali daha çok tenkit edecek bir sınıf için Yalt-Yolt sayfaları geniş bir meydan oldu. Tukay elbette bunların birinci sırasındaydı. O bu şekilde Uklar ile başlayıp Yeşin ile mükemmel derecesine varan hiciv ve mizah kuvvetini Yalt-Yolt’ta yeniden kazandı ve ölene kadar bu derginin hemen hemen her sayısında yazdı ve bazen de sayı baştan sona onun kalemiyle yazılmış oldu.

4

Bize göre Tukay’ın medreseden çıktığı zaman ilk ihtiyacı ilim ve terbiye idi. Talebelikten kurtulduğunda tekrar kolları sıvayıp öğrenmeye ciddî şekilde de bilim ve edebiyat tahsil etmeye başlaması lazımdı ve zaten Kazan’a geldiğinde de birinci maksadı bu olmuştu. Fakat Kazan ona kendisinin bir özelliğinden ötürü kötü tesir etti. Kendisinin de sevmediği bazı işsiz güçsüz kimselerle düşüp kalkmağa başladı. Bundaki birinci kötü faktör o zamanın atmosferiyse de ikincisi kendi tabiat ve mizacıydı. Tukay’ın Kazan’a geldiği vakit, şehrin havası esaslı çalışma ve ciddî hayat için gayet zararlı bir hal almıştı. 1905 inancı bitmiş yeni ve esaslı fikri oturmamış gençlerin yuvalarında sürtüp, bazıları hiçbir imanı yerleştirmedikleri işlere girişip, bazıları da hiçbir şey yapmadan oradan buradan gelen üç kuruşluk malûmat ile beş kuruşluk içip sarhoş olmakla çevresinden habersiz kalmıştı. Bu güruh hiçbir şey çalışmasalar da, çalışanları tenkit etmekte pek usta olurlar, her işe pek yukarıdan bakıp yarı Tatarca yarı Rusça sözleriyle şundan bundan dem vururlardı. Tukay bunların arasına gelip girdi. Buraya da esir oldu. Tukay’ı yakın tanıyanların onun bu çevreden razı olmadığını şikayetçiliğini yazarlar. Bu aslında da böyledir. Fakat Tukay bu tesirlere de bazen kapıldı. Hatta bazıları kendisinin bu muhitte durmasını, mala, mevkiye özenmemesini, zenginlerden uzak durma, hürriyet ve istiklal boyalarına boyayıp göstermektedir. Bunu kendisine tembih ve nasihat edenlere karşı muamelelerinden, gençlere karşı yanlış makalelere mizah dergilerindeki cevaplarından ve umumen yaşayış vaziyetinden pek iyi anlaşılabilir.

Tukay’ın vefatından sonra pek çok kimse bu istidatın oluşmasında, böylesi bir yolda yetiştiren arkadaşlarını ve onu bundan çekip çıkarmaya çalışmayan çevresindekileri suçladılar. Fakat bizce bu iki grubun ikisine de büyük suç isnat etmek olmaz. Bazı insanlar Tukay’ı batırmadılar, kendisi onların arasına girip battı, Tukay’ın gözünü kapatmadılar, ayağına zincir takmadılar, o görüp bilerek yaptı.

Tukay'a kendilerince yardım eli uzatanlar da olmadı değil. Fakat Tukay bu gibi elleri kabul edecek bir tabiatta değildi. O her himmetin altında bir minnet görür ve onun mizacı da toz kadar bir minneti kaldıramazdı. Bunun için o, kayıtsız, nizamsız, alçak ve fakir olan bu müstakil hayatını birisinin himayesinde, terbiyesinde, rahatta, hürriyette yaşamakla değiştirmeye razı olacak değildi.

Tukay'ın, Rus edebiyatından Puşkin Lermantov, Ostrovski, Tolstoy, Dostoyovski, Mayakovski, Nikitin; tenkitçilerden Bilinski, Pisarofleri; Avrupa edebiyatından Şekspir ve Hugo'yu (tabii Rusça tercümeleri sayesinde) okuduğunu anlatırlar. Fakat bunları okumasının ne şekilde ve ne miktarda olduğunu bilmiyoruz. Bunun yanında Tukay'ın leksiyalar, tiyatrolar (asrımızın bu iki dershanesi) ile de fazla işi yoktu. Kebir Bekir Efendi, onun ömründe bir opera dahi görmediğini yazar.

5

Tukay Kazan'a geldiğinde umumen hayatını bir tertibe, nizama koymadı. İşini gezip tozmaya, bölük pörçük tesirlere kapılıp yapmaya başladı. Daha kibar ailelerin, daha itibarlı kimselerin meclisine girmedi. Toplum işlerine ve umumî hizmetlere katılmadı. Umumen ciddî meseleler ve insanlardan uzak durdu. Böylece o, geniş Kazan'ın küçücük bir sokağına gizlenip birkaç arkadaşla kendisine bir âlem kurarak yaşadı. Devamlı durduğu yer daha çok Bulgar Oteli idi. Onun odasını gören kişilerin hepsi takriben şu şekilde tasvir ederler:

Bir divan, bir masa... Masa üstünde tertipsiz atılmış savrulmuş kağıtlar ve bir Kuran ve daha olursa birkaç kitap ve şairi de orada daha ziyade divana, üstüne paltosunu örtüp yatmış halde veya saçlarını savurup boynuna eşarp bağlayarak Rusça veya Tatarca şarkı söylerken bulurlar.

O, insanı bölmesine pek sade ve teklifsiz kabul eder, insanın derecesine tabiatına göre hareketini, muamelesini değiştirmesiz. Ciddî meselelerden bahsetmeden ya yalnız durur veya ufak tefek mizahî sözler söylerdi.

6

Tukay Kazan'dan Piçen Pazarından pek uzaklara gitmedi; dünyanın çeşitli taraflarında bulunup sayfalar âleminde ders almak, tabiatın güzel ve ilgi çekici manzaralarına bakarak ilham almak nasip olmadı.

1910 yazını arkadaşları Fatih Emirhan ve "İslah" muharriri Vefa Bahtiyarof yine Yakub Bayurin ile beraber Kaban Gölü başına gidip geldiler. İkinci yıl yazın Astırhan'a gitti. Bu anda hastalığı da yavaşça başlamıştı. Tukay'a İdil'in yazın deniz gibi taşması ve yeşil, tatlı kıyıları da ilham getiremedi. Bir takım hatıraları Yalt-Yolt'un birkaç sayısında basılmıştı.

Tukay'da hastalığın kendisini gerçekten göstermesi bu Astırhan'dan döndüğü sonbaharda olmalıdır. O, kışa doğru tamamen keyfi kaçınca bazı kimselerin nasihatıyla Kazan civarında Bireze köyündeki akrabalarına gider. Buradan Kazan'a İlmüddin Şeref'e yazdığı mektuplardan bazılarını verelim:

“Nihayet köye gelip yerleştim. Sandık şeklinde küçücük, çamdan yapılmış beyaz bir evde kalıyorum. Günde iki kere ısıtıldığı için pek sıcak tamamen soyunup uyuyorum. Sabahleyin de yeni sağılmış sıcak süt içiyorum. Genellikle öyle sütü içmeğe gayret ediyorum. Fakat şimdi köylerde inekler yavrulamamış. Bugünlerde kendimde iyileşme toparlanma sezmeye başladım. Kazan'dan alıp getirdiğim haplarımı da kullanıyorum. İşler böyle giderse iki ayda iyileşecek gibiyim.” (1 Ocak 1912)

“Şubat ayı ortalarında burada inekler yavrulamaz. Benim maksad-ı aslîm olan süt ve katığı bu gidişle doyasıya kadar içmek mümkün olmaz belki. Yine de gündün güne iyileşiyor gibiyim. Kazan'a Nisan başına dahi dönemem zannedirim. Çünkü “Bulgar” ile “Şark”tan ümit kestim. Bari İştinkin ve Kalisnikuf'a (Bunlar Kazan'ın meşhur Rus otelleri) geçsem, soğuk olacak gibi. O rakamlar altında yazılmış şey 25 rakamı geçti. (Sen gördüğünde 5 rakamdı.) Eğer güzel bir hatime ile tamamlansa ismini de “rakamlar astında” koyarız. “Rakamlar astında” pesimist ruh ile başlanmıştı, burada tamamen optimistlendim belki. O da değişti. Bana Lermontof'un tm külliyyatını gönderiver şimdi, lazım... Şimdi köy hatırası olur diye bir yorgan, iki minder yaptırıp aldım: Bundan sonra sadece evde yaşayacağım için bunlar hayatta çok ehemmiyetli şeyler.”

Tukay'ın bu küçücük köy seyahati mutlaka yeni şeyler ilham etti. O “Can Azıkları” adlı mecmuasındaki şiirlerinin çoğunu köyde yazdı. Buradaki “Yoldızdan da kurka” “Kötmegende” “Buran” isimli şiirler Kazan civarındaki köye gittiği kış seyahatinin tesirleridir.

O yaza doğru tekrar Kazan'a dönüp Svet odalarında kalmaya başladı. Köyde istediği zaman yatıp kalkın Tukay, burada tekrar üşümeğe başladı. Ona bazı dostları Kazan'dan nereye olursa olsun bir yere gidip hava almayı, şifa bulmayı nasihat ettiler.

Bu vakitlerde Musa Efendi Bigiyef'ten Tukay'ı Peterburg'a çağırın bir mektup gelir. Bazıları Kırım ve Kafkaz tarafına gitmeyi öğütleseler de buna nendense muvafık olamazlar. Nihayet o Troyski tarafına kımız'a gitmeğe karar verir. Bu hususta Abdullah İsmetî Efendi yazıyor: “1912 Nisan başlarında, Tukay çağırıyor denince Svet oteline gittim. Tukay'ın odası soğuk olup üşüdüğünden şikayet etti. “Sağlığı yerinde kimseye bile yaz günü Kazan'da durmak iyi değil” dememe karşı: “Hay İsmetî sen de bana hasta adam diyorsun. Arkadaşların sen-

de verem var demelerinden canım sıkıldığı için ücra bir odaya geçmişim. Ben o kadar hasta değilim, bende verem yok. Ara sıra üşüme olsa da ben onu aspirin içerek geçiririm, dedi.

Ben de o “hasta” sözünü söylemediğimi ispata uğraştım. Meseleyi genelleştirip “doktorların ifadesiyle dünyada sağlığı tam kimse yok” diye felsefe satmaya ve bunun ardından yine günün birinde Kazan’dan gitme konusunu açtım. O Peterburg’dan Musa Efendi’nin çağırdığını söyledi. Ben ona önce havası daha iyi bir yere gidip kalma gereğini, Musa Efendi’nin davetine daha sonra da icabetin mümkün olduğunu söyledim. Sonra Kırım’a gitme gereği ispat edildi. İş paraya gelip dayanınca ben ona “tüü bize ayakla teptikçe para buluruz, hiç olmasa bile elbiselerimi satıp temin ederim.” dedim. Tukay, bana senin optimistliğin bitmez” diye güldü. İkinci gün arkadaşım Aziz Abidullin’e gidip para istedim O da babasından alıp verdi. Sonra Alimcan Hazret, Sâdık — — Süleyman Ayeteflerden de bir miktar para alıp hepsini beraber Tukay’ın önüne getirip koydum. “Nereden aldın?” diye sorsa da söylemedim ve “bunun için hiç kimseden minnet görmezsin” dedim. Tukay sefere hazırlanmaya kalkıştı. Bir iki gün sonra Kazan’dan yola çıktı. Bundan sonra Ufa, Peterburg ve Troyski şehirlerinde durup yazı geçirdi.

Tukay’ı Ufa’da ziyaretçiler, “Sabah” dükkanının arkasında sandıklardan yapılmış bir seki üstünde yatar halde buldular. Orada birkaç gün kaldıktan sonra Musa Efendi’den yine Peterburg’a çağırın mektup gelir ve yol için de Lotfî İshakof’ten telgrafla yirmi beş sum para alınır. Tukay’ı Peterburg’a gönderirler.

Tukay Peterburg’ta iki hafta kadar durur. Fakat ona ilk çağırın Musa ve Lütfî Efendilerde değil de belki onların fikir olarak düşmanı olan Safa Ahund Bayezidof partiyasında misafir olmak durumunda kalır. Tukay’ı yüksekokul öğrencisi Şâkir Muhammedyarof’un aracılığı ile Peterburg’un muteber bir doktoruna gösterirler. O bakınca Tukay’a kendisine bir güzel havalı yere gidip dinlenmesine gerek olacağını ve ancak böylelikle bir ümidin devam edeceğini anlatır. Ama Şâkir Efendi’ye “hali kötü, tüberkülozun son noktası, bir ciğeri tamamen çürümüş, ikinci ciğerinin de sadece yarısıyla soluk almaktadır” dedi. Bu doktorun ümitli sözü Tukay’a yeter, o yine iyileşeceğine inanır.

Tukay Peterburg’tan tekrar Ufa’ya gelir. Bu vakitlerde şimdi Ufa’da havalar ısınmış, ağaçlar yaprak vermiştir. Tukay “nerede Peterburg’da bu havayla bu tazelikler; orada yeşil şeyleri ancak soğancı Rus kızlarının elinde görmek mümkün” diye söyler.

Tukay Ufa’da bu defa da bir hafta kadar kalıp ondan sonra kıımız içmek için Troyski’ye gitti. İlmüddin Şeref’e 11 Haziran’da yazdığı mektubunda şu sözler

var: “Burada bir yandan halim iyi, Kazak beyi gibi ete doymuş ve kızıma gark olmuş halde yaşıyorum. Yerim Troyski’den 30 km. uzaklıkta. Her taraf kır. İki Kazak çadırından başka bir şey görünmüyor. Keyifsiz, can sıkıcı. Bu nokta ruhumu bozuyor. Hastalığım da yenileri başlamazsa bitiyor gibi. Fakat iyileşip de ne olacak diye düşünüyorum. Aç kimse vaktin geç olduğunu bilse de yatar, kalıp da ne olacak, diye. Bende de aynı şekilde ümitsizim.

* * *

Tukay yaz döneminde tekrar Kazan’a dönüp yaşamaya başladı. 1912’nin sonunda “Koyaş” gazetesi çıkmaya başladı. Tukay ayda kırk sum maaş ile burada yazıya başladı. Bu arada Añ dergisi de çıkmaya başladı. Bunun da her sayısının başında bir veya iki şiiri oluyordu. Hastalığı içten içe daima yiyip bitirmekteyken de o öylece yığılıp kalmadan, yatmadan aktif halde yürüyüp çalışıyordu. Nihayet 26 Şubat’ta yakınlarının nasihatıyla 150 sum ücretle Klyaçkin şifahanesine yatmaya gitti. Tukay’ın hastaneye girmesi hakkında Fatih Emirhan şu sözleri yazıyor: “Sabah erkenden hastaneye gideceğinin gecesinde benimle görüşmeğe gelmişti. Çok daha çocuksu, neşeli bir yüzle “ben yarın Klyaçkin’e giriyorum, ben gittiğimde sen hiç durma, oyalanma... Bundan sonra görüşmezsek hoşça kal şimdi...” dedi. Doktorlardan onun bir ay çok çok olsa bir buçuk ay ömrü kaldığını öğrenmiştim. Bu “hoşça kal”ın da son hoşça kal olacağı belliydi. Böyle olsa da ona “çabuk iyileşip çık, yakın zamanda görüşelim” dedim. O odadan çıkarken “Hayır çabuk görüşmeyelim hiç. Sen daha uzun yaşa” dedi ve çıkıp gitti.

Hastaneye girince bana yazdığı bir mektubunda şöyle diyor: Hastane hizmetlileri bana “niçin daha önce girmediniz?” diyorlar. Ben de onlara “biz hastaneyi ölümden bir evvelki istasyon diye biliriz, az olsa da dünyada kalalım” dedim.

Bu mektubundan sonra çok da yaşamadı. “Mekteb”in 13. yıl 4. sayısında Tukay’ın son günleri hakkında şu malumat var: Abdullah Efendi şifahanede 31 Mart’a kadar, tamamen halsizleşip hiç kıpırdamadan dümdüz yattı. Gazete okuyup gelenleri kabul edip söyleşiyordu. Son günlere kadar yiyip içmesinde değişiklik olmadı. Fakat 31 Mart gecesi saat beşte halinde büyük değişiklik oldu. Birden hastalanıp yiyip içmeden kesildi. Bundan sonra kendinin hayatından ümit kestiğini anlatmaya halini öğrenmeye gelenlerle helalleşmeye ve az konuşmaya başladı. 1 Nisan sabahı saat 11’de “halim ağır, üç günden fazla dayanmam” dedi. Bundan sonra nöbetleşerek yanında kalınmaya başlandı. 2 Nisan’a doğru gece hali bir miktar iyileşti. Kısa kısa, parça parça da olsa uyudu ve bu günün gecesi saat sekizi çeyrek geçte dünyadan göçtü.

3 Nisan günü şairin defin merasimi için hazırlık yapıldı 4 Nisan’da defnedildi. 4 Nisan günü Kazan’ın entelektüel, kültürlü ve okuyucu tabakası için bir

matem günü oldu. Bu gün Klyaçkin şifahanesinin etrafı şair ile son defa selamlaşmaya gelmiş halk ile doluydu. Saat bir buçukta tesbih ve tahlil okunduktan sonra tabutu yerden kaldırıldı. Kütüphaneler, gazete ve dergi idareleri dost ve arkadaşları üniversite ve orta okul talebeleri, seyyar tiyatro gruplarının artistleri Şark Klübü ve başkaları tarafından yığılan çiçeklerle bezenmiş tabut, binlerce kişiyle taşınır bir halde Yunisefler meydanına getirilip büyük bir cemaatla Zarif Hazret Emirhanî tarafından cenaze duası okundu. Sonra yine binlerce kişinin taşınmasıyla kabristana götürüldü. Gömülmesi, tebareke süresi okunup dua edilmesi tamamlanınca Kâsım Hazret Sâlihî merhumun kabrine bakarak:

“Kayt ey nefsi mutmainnem, bar yünel kit teñrine

Birdiñ arkañnı muñarça indi bir bit emrine”

Şiirini okudu. Sonra birkaç kişi tarafından mutahlar söylenip şaire ebediyen veda edildi.

IV. Tukay'ın Şiirleri Hakkında Mülâhazalar

1

Tukay'ın ilk şiirleri “Nur” gazetesinde görülmüştü. Nur'un bu nüshasını sonradan göremedik. Bu Nur'daki şiirleri Tukay şiir mecmualarına almadı. Bunun için onu buraya getiremeyiz. Sadece şu hatırdaki kalmış: Nur hakkında metkiye yazıp payitahtta böyle bir İslam gazetesinin çıkmasına sevinip gazel söylemişti. Bu şiirin dili ve yanılmıyorsa Tukay'ın önceki şiirlerinin dili umumen daha Osmanlıca idi. Şiirin mânâ ve ahengi pek sâde-dilâne olup gerçekte Bakır-ganlar gibi bir gazeldi.⁸ Bundan görünüyor ki Tukay'ın şiir kuvveti pek sade ve iptidâî bir duygu ile birlikte açılıyor. Onun biraz sonra Asrul- Cedîd'de görünmeye başlayan şiirlerinde de aynı iptidâîlik ve fikri yeni açılmış bir Tatar talebesinin duygu ve düşüncesi sezilir:

⁸ Tukay'ın 11 Ocak 1905'te yazdığı bir manzumesini veriyoruz. Bunu Tukay Yandufka karyesinde muallim Ahmed Safa Efendi Beytirkof'a yazmış. Bu manzumesi Tukay'ın şairliğe ne kadar aşağı bir noktadan başladığını açıkça gösteriyor:

Ahmed Safa Efendi	Fazıl edibdir kendi
Kalemi mu'in-i millet	Mir'at-ı hakdır bendi
Familyası Baytirik	Misli dünyada sirek
Mondıy insanlar vücûdı	Biznin milletke kirek
Çok yaşasun Safamız	Şoldır bizniñ hafâmız
İşanlarga kimirtildi.	Bizniñ kalun kafamız
Mondıy edibler kübeyse	Sınar işan tışleri
Tişi sığaç unutulur	Pilav hem belişleri
İşan da millet diy başlar	Utka yağıp tesbihin
İnsafına gelip taşlar	Mürîd cıynav teşvişin
Cinsen bu zat Mişerdir	Dimek hayrî'l-beşerdir.
Bu zatnı mekruh görenler	Barça şerü'l-beşerdir.

Her taraf müselmanları bir bir iderler ah vah
Ne sebeple kildi bizge böyle bir baht-ı siyah

Eyle yardım bizge her dem iy kalem kıl merhamet
Ref' olunsun cümle hasret fakr u hakr-ı meskenet

Buradaki fikirlerin hepsi o vakit Tatar medreseleri köşelerinden çıkmakta olan ah u zarlar idi. Bu pek sıradan sözler, pek basit hakikatler, o zamana göre atalar babalar tarafından bilinmeyen asırlar boyunca anlaşılmayan yeni bir keşif idi. Bütün ilim ve fikir daireleri çarşaf içinden dışarı çıkmayan zavallı Tatar talebelerinin çarşafı açıp dünyaya bir bakış salınca göze çarpıveren şey elbette bu "her taraf müselmanları"nın "baht-ı siyahı" oldu. Onun arkasını da görmeğe ikinci bir göz lazım. Ondan fazlasını söylemeye de başka dil gerek idi. Bizim Tukay da bu köy talebelerden birisi olup onun bu sesi de böyle medreselerin birisinin köşesinden işitiliyordu. Bu vakitte yeni çıkmaya başlayan gazeteler de türlü imza altında çok şiirler görünüyor; okusan hepsinde takriben bir çeşit dert ve bir çeşit ah u zar tekrar ediliyordu. Bunlar kendilerinde şiire bir istidat görüp şairliği kendilerine bir sıfat olarak almağa kalkmazlar, nasılsa bu zamanın modasınca matbuatta bir ses duyurup kalmaya, sadece bir fikir ve felsefe satmaya gayret ediyorlardı. Zannederim ki Tukay'da da başta böyle bir endişe olmuş. Şu da bilinir ki o genç yaşta bütün ruhunu, cırlara, türkülere vermiş, onda şiire meyil ve sevgi olmuş. Türkü söylemekten ve Muhammediyeler okumaktan ayrı lezzet almış. Bu tabiatı onu uygun fırsat çıktığında bu yola sevk etmiş.

O şiir ve edebiyat konusundaki son fikirlerden hikmet-i bedayi' (estetik fikir) diye adlandırılan kanun ve nazariyelerden şüphesiz uzak durmuş. O Rus ve Türk şairlerini de duyarak, olsa olsa, sadece ondan bundan parçalar sayesinde görüp bilmiş. Tukay'ın ilk şiirlerine bakarsak o şiir nazariyelerinden en azından eski aruzu biliyor gibidir. Fakat birisinin rivayetine göre Tukay aruzu pek düzenli de bilmezmiş. Şu halde ona şairlikte faydalanması mümkün olan sermaye, Muhammediyeler, Bakırganlardan ve biraz da eski Türk divanlarından, kıtalarından ibaret olmuş. Yukarıda birkaç mısraı zikredilen "İy Kalem" isimli nazımla ondan sonra çıkan "İftirak Sonında", "Şair ve Hâtif", "Aşk Bu Ya", "Müridler Kabristanından Bir Avaz" gibi şiirlerini okusanız Tukay'ın motifi nereden aldığı açıkça sezersiniz.

Tukay'ın Bakırgan, Muhammediye gibi klasik edebiyatımızın üslup ve ahengi tesirinde yazdığı bu çeşit şiirleri türlü derecede edebî kıymete sahiptir.

Fakat umumen bakılınca verilen fikir ve hislerin sadece bunlardan başka tipte olması yanında, beyan kuvveti, ibare ve nazım tertibi itibarıyla da kat kat üstündürler. Bunlardaki sofizme karşı Tukay'da tamamen bir antisofizm var. O bunların

“Tünle turgan bendeler sultan ikendir bilmedim” lerine karşı

“Bu işanlar millete düşman ikendir bilmedim” nazirelerini getirir.

“Yapunyayı Müselman İdeçek Golemya Nerede”sinde “baht-ı siyah”ı ruhanilerden bilip hücum eder.

“Siz iy çalmalılar bizni buña dik itdiñiz igfal

Ve tahsilde ta'limi seraser itdiñiz ihmal.”

Tukay'ın bu üslup ve bu ruhta yazılmış ah u şekvaları münâcât ve arz-ı hâcâtları arasında en etraflı ve dolusu ve umumen bu devirde yazdığı şiirleri içinde şeriat ve ifade kuvveti, yücelik ve şiiriyet ile mümtaz olanı “Muhammediyeden” adlı şiiridir. Burada şair mevzuyu pek geniş alır. Sadece İslâmiyet için kaygılanmadan, sadece işanlar ve mollalardan şikayet etmeden, belki Allah'ın güneşini göstermeden aydınlık dünyayı kaplayan bütün karanlığa hukuk, hürriyet, hakikat gibileri boğup duran bütün zincirlere karşı acı çektiğini nefretini beyan edip ayıptan bu konuda imdad ve merhamet ister.

Müsavat şem'ini yandur, gadalet nurına karşı

Bizi nurınla nurlandır da kurtar leyl-i zulmadan.

Sen olgıl hazret-i Hettab bitür hep putları taptap

Ki kalsun Ka'be pak pak Menatdan, Lat ve Uzzadan.

Kıyametdir bu kön, şems-i hakikat münhesif oldu;

Kamerler inşikak itdi, akıllar şaştı gavgadan.

Garibdir, ehl-i isyana sualsiz ez-left-i Cennet.

Verildi ehl-i adene yir, sekardan, nar-ı kübradan.

Açıl gülzar-ı ehrar, nağme-saz olsun belabilin

Ki istikbal-i millet ruşen olsun leyl-i kamradan.

Lâkin burada da ipin ucu bu sarıklı tayfaya (çalmalılara) bağlanır. Daima bunlara göremediğini gösterir. Münacatını:

“Azad it sakımızni bağlagan iglal-ı çalmadan” diye tamamlar. Aynı şekilde

“Şair ve Hâtif” adlı şiirinde de aynı üslup ve ruhta beyan edilir. Bu şiirler yavaşça Tukay’ın asıl karakterini tayin ederler. Tukay sonraları içten ve dıştan çok değişti. Fakat bu ruh ve esas, kabre girene kadar tamamen muhafaza edilip kendisini çeşitli kuvvet ve şekilde meydana çıkarır. Onun bundan sonraki şiirleri içinde bu derece hulûs ve ciddiyet, iman ve itmi’nân ile dolan şikayet ve teferru’ları hiç görünmez. Fakat o ömrü boyunca böyle şikayetçi göremeyen bir protestocu olur.

Böylece Tukay’ın bu asıl karakteri onu tamamen basıp bitirmez. Onun kalbi pek çok çeşitli hisler için bir yer olur. O çocuklar gibi oynayıp gülerken ağlayıp üzülen tezat duygular içinde kaynayıp durur. O bu arada sevmeyi de unutmaz. “Aşk Bu Ya” “İftirak Sonunda” “Derdimend Dığilmiyim” gibi şiirleri buna bağışlanmıştı. Tukay’ın bu aşk şiirleri başkalarından eksik olmayan bir ustalıkla yazılır.

Tukay’ın aşka iptilası hakkında hiçbir haber yok. Lakin her bir sevgi şiiri söyleyene bir kıza aşık olmuş denemez. Şairlerde dert denen bir şey olur. Dert, ruhun dalgalanması, tenden ayrılıp gitmesi, pek çok ideal güzellikler, muhabbetler, naz ve sevgiler, tatlı tatlı kaygılar, masumâne ağlamalar aramaktır. Şairin kalbi, dar yürekte kısıp durası gelmez, dalgalanır, dertlenir, göklere çıkmak ister. Fakat ne kadar dalgalansa, dertlense de başka faniler arasından gidemez, hiç olmazsa şunlardan en latif, en masum ve güzellerinden bir sûret yapıp buna kendi dert ve aşkını telaffuz eder. Bu aşk ve muhabbet faniler gibi pek belli de olmaz. Fakat daima onu anlatmak için belli olan fani sözlerinden başka tabir de bulamaz. Sadece bunların mümkün olduğunca daha güzelini, yücesini söylemeye gayret eder.

Dünyada sevmeye, övülmeye layık pek çok erdemler, güzellikler var. Fakat onlar söze şiir rengi verecek cemal ve revnaktan mahrum maneviyattan olup şairleri cezp edemezler, büyüleyemezler. Onların manadan daha çok surete gözleri düşer, faziletten daha çok da güzellik zikir olunur.

Ondan sonra şairliğin de kendine göre geleneği eskiden korunup gelen gelenekleri vardır. Bunun için şairler her zaman müstakil hissedip bunları yazarlar, diye ifadede onlara daha fazla güven vardır. Mademki eskiden beri böyle sevmeye şiirleri söyleyip gelme âdeti var, mademki onunla, haklarında yazmaya kalemler titreyen, söylemeye diller tutulan büyükler, otoriteler de uğraşmış, mademki halk böylelerini severek okuyor, şairleri onun için nerelere koysun, kaldırsın; eğer denk gelirse o onlara nice türlü mana vermeye hiç akıla gelmedik tevillerle türlü fikirler çekip uzatmağa hazır durur. Böyle olunca ne söyleyeyim derse şuna dili hazır olan şair niçin bu konuda tecrübe yapmaya bakmasın. “Yürekten çıkan söz gine yürekke tiyerge mümkün” “hissetmeyi ihsas etmek olmaz”

sözleri buna karşı gelmez, çünkü hissin bazen doğrudan doğruya olduğu gibi, bazen de hayal ve tasavvur vasıtasıyla olması mümkün.

Tukay'ın sevgi şiirleri başka tür şiirlerinden hiç bir yönden geri kalmaz. Alimcan Efendi'nin dediği şekilde muhabbet şiirleri arasında bazı bir oyun sözleri olması da hiç onun samimiyetine zarar vermese gerek. Çünkü bu sözler sadece aşığın maşukasına olan münasebetini çeşitlendirir. Aşk şiirleri üzerinden niçin her zaman ateş, duman çıkmalı? Aşk ile oyun arasında ne kadar ziddiyet var. Dünyada böyle kıymetli kimseler vardır ki onlar keder ve kaygılarında, oyun ve mizahı karıştırabilirler. Bunu biz gündelik hayat işlerinde kendi tecrübemizle biliyoruz. Tukay her konuda böyle tezat duygular kişisi olup onun gökyüzünün bir tarafında güneş nurlarını saçıp gülüp dursa diğer tarafında bulutlar arasından şimşekler çakar ve gökler gürler.

Tukay'ın bu devrinde (1905-1907) şikayet ve münacatlardan ve sevgi şiirlerinden sonra "Puşkin'e" ve "Millet" "Lezzet ve Tem Nersede" gibi şairlik ve millete hizmet konusunda daha çok ümit ve inanç yayılan şiirleri göze çarpar.

Bahtiyarım bendeñi ger itseler nisbet siña

Acizane şairin olmakka vardır niyetim.

Her hayaldan tatlıdır millet hayalı la-mahal

Bu hayaletden kilür ger kilse mecnuniyetim.

Sonra:

Tiliym bulırğa min insan-ı âli

Tiliy küñlim teali bittevali.

ve

Tik fakat milletke hidmetke muhabbet bende bar

Bençe bunda yem de bar, lezzet de bar hem tem de bar.

Bunlar şairin şiir hayatının şafağındaki ümitler. Tukay'ın böyle ümitli şiirleri de ahları ve şikayetleri arasında olduğundan şairimizin tanı da bulutlar arasından sökmüştür, diyoruz.

2

1907 yıl başında Tukay Motî'yye Medresesini bırakıp müstakil bir şair hayatı yaşamaya başlar. Şimdi onun kuvvet ve kabiliyetine kıymet verilmiştir ve o da kendisini birinci şair sıfatıyla tanıtmıştı. Bu medreseyi bırakıp geniş dünyaya çıkması vakitlerinde onun şiirlerinde de bir darlıktan kurtulma sezilir. O şimdi kendisini daha müstakil hisseder. Onun dilinde, üslubunda da Osmanlılıktan Ta-

tarlığa doğru bir saflaşma ve istiklal görünür.

Bu arada Kamil Efendi'nin gazete ve dergileri kapanarak Abdullah Efendi Uralski'de suyu kuruyan göldeki balık gibi şaşırıp kalır. Bu halet ona "Matba'a Bilen Oynagan Bir Bayga"yı ilham eder. Şimdi Abdullah Efendi'ye "Cayık" ta hiçbir şey kalmamıştır. O, yüzünü Kazan'a çevirir. Bunun için de hayalinde nasıl resimler vardır:

Eyte irtengi namazga bik matur moñlı azan
Tor şakird citdin Kazanga aldımızda bit Kazan

Bu tavış bik açdı küñlim şadlığımndan can yana
Eyde çap kuçir! Kazanga atlarıñ kuv ! Na! Na na!

İşte o şimdi Kazan'da. O suyu kurumuş gölden nasıl büyük bir deryaya gelip düştü. İster yüz ister dal.

Bunda hikmet, ma'rifet bunda irfan bunda nur
Bunda minim niçke bilim cennetim hem bunda hur.

İşte biz Tukay'ın Uralski'deki son yılı ile Kazandaki ilk yılını birleştirip onun edebiyat hayatında ikinci bir devir olarak açıyoruz. Bu, onun talebelikten çıkma, medrese köşesinden ayrılma, yani azatlık devridir. Medreseden çıkma, talebelik gereklerini yapmayı bırakma, bu pek küçük bir iş değil, Tatar medreselerinin sıklığı, hayattan uzaklığına dikkat edilirse bunun önemi bir kat daha artar.

Hürriyet! Bunu her zaman bir sevinç ve ümit karşılar. Tukay bunu kendisinin bir tercümesinde pek güzel söyler:

Şayarırmin tilersem nişlerim uynar külermin diym
Bütün mektebde totkunluklarım borçın tülermin diym.

Tukay'ın bu devrinde en çok göze çarpan şey bir azim ve ümit, şimdiye kadar olan "tutkunlukların borcunu ödeme" ümidi.

Tukay'ın birinci (talebelik) devrinde, daha Osmanlıca yazılmış şiirleri içinde tercüme yok denecek kadar az idi. Şimdi o güne kadar "nazirsiz şair" dediği Puşkin'in "gülzarından tenavül ettiği esmarımı" aynı şekilde Lermantov eserlerini yavaş yavaş Tatarcaya tercüme ve iktibas etmeye başlar. Kendi şiirle-

rindeki gelişme ise dil ve üslup babında olurken mânâ ve ruhta esaslı bir değişim görülmez. Hâlâ sevgi şiirlerini söylemektedir. “Bir Tatar Şairinin Sözleri” “Müteşaire” “Uurlangan Megne” “Şagir” “...ge” gibi şiir ve şairliğe dair şeyler yazar.

Tukay’ın bu devrindeki şiirlerini karıştırdığımızda önce tercümelerine bakmak doğru olur. Şair bu zamanda meşhur Rus şairlerinin kendi ruhuna uygun en güzel kıtalarını tercüme ve iktibas edip bu bapta hayran olunacak bir ustalık gösterir. Onda öyle bir kuvvet vardır ki mânâyı Rus şekil ve stilinden damlasını dökmekten alır ve onu gayet nefis ve tabîî bir şekilde Tatarca, Tukayca yapıp bizim gözümüzün önüne serer.

Hazret-i Puşkin ve Lermantov eger bulsa kuyaş

Ay kibi nurmı alardan iktibas itken bu baş.

Bu teşbihte ben farklı bir yön de buluyorum. Şöyle ki; biz gece yarısı büyük bir yücelik ile bütün âlemi altın renkli bir nura boyayıp gök yüzünde yüzen aya baksak onun ruhunu güneşten aldığına hiç inanasımız gelmez. Bunun gibi Tukay’ın da karanlık Tatar edebiyatı içinde nurunu saçıp edebiyat âlemimizi aydınlatıp duran şiirlerini okuyunca onların ikinci bir kafadan iktibas edilmişliğine gönül inanmak istemez. Mesela alınız “Teessür”ü:

Oça dilden bütün şek, şübheler hem min cılıy başlıym

Yañaklarını mokaddes küz yeşimle inciliy başlıym

Bötinley saflana küñlim, ukıym iman bulam mü’min

Kil rahet, ciñillikler hlas bulam avır cükden.

Bu mısralarda kalp kendisinin şiir kıllarını en derin bir incelikle titretir. Oradan “ubudiyet ve ibadetin ilahi sırları” işitilir, bunları dinleyen gönül derya gibi dalgalanıp kendisinin dipteki teessür incilerini göz yaşı halinde dışarı çıkarır. İşte böyle bir iktibas yapabilmek için hakiki şair olmak ve sadece kuru tercümeçi değil, icat sahibi de olmak gerekir. Aslında bizde şair denen kişiler, Tukay’dan görerek bu mevzuya tutunup baktılar: Kuran okumuş oldular, orada pek mânâlı ayete tesadüf edip “teessür” karşısında bir “el-fil mâ el-fil ve mâ edrik mâ el-fil”de yapamadılar. Ne yapmak lazım, şair, şiiriyet kıvılcımından mahrum kalbe çırağ veremez. Şairliğin mucizesi budur.

Tukay’ın bu devirdeki tercüme ve iktibaslarının çoğu bir ruhta olup hepsinden de sıkıntı ve şikayet duyulur. “Teessür” “Şadlık ve Hesret” “Aldandım” “Kimden Yardım İzlerge” gibilerinin başlığı da bunu gösterir. Bunlardan sonra şiir ve şairliğe dair yazılmış şeyler dikkati çeker. Bunlarda şimdi birçok devirdeki gibi sadece dilek dileme, Allah’tan yardım isteme değil, belki hakikaten, ken-

di derecesini takdir edip kendine samimiyetle inanıp güvenerek söyler.

“Bir Tatar Şairinin Süzleri”nden:

Uñga, sulga avmıym haman alga baram”

“...ge” başlıklı şiirinden:

“Baş iyme zur sin, bu edna canlılar dönyasına

Padşah sin, bik kirekse baş iysün dünya siña”

Sözleriyle kendini göklere çıkarır; “Şair” isimli şiirinde:

Köñlimde kün, haman ayaz haman da yaz

Şair küñlimde kış bulmıy da kar yavmıy

Diye, ölmezliğe, yaşamaya olan dileğini belirtir.

Bu devir Tukay’ın edebiyat hayatında en parlak bir devir sayılmaya layıktır. Bu arada o bir iki mecmua teşkil eden küçük şiirlerini, ayrıca “Şürelî” “Kisik Baş” “Usul-i Kadimçi” isimli daha büyük eserlerini verdi. “Şürelî” Tukay’ın şüphesiz en mühim bir eseridir. Bu, onun şiir göğüne serptiği sayısız küçük şiiri içinde dolunay gibi parlayıp durmaktadır. Orada gözümüz önüne millî, tabî bir sahne açılır, biz orada Tatar halkının gayet orijinal ve canlı bir hayalini temaşa ederiz. İşte size büyük orman:

Cuke kayınlar tübinde kuzgalaklar, gömbeler

Birle birge üse allı, gölli, göller, gonceler

Bik huzur, ret ret tora gasker kibi çırşı narat

Tüplerinde yatkanım bar, hal cıyıp kükke karap.

Ve herhangi bir orman değil, hakiki, millî orman... Bugün kendimizin, anamızın babamızın gece yatarken söyleyip durdukları Şürelîli orman:

Bik kuyı bulganga anda cin, periler bar diyler

Törli albastı ubırlar, şüreliler bar diyler.

İşte sizin yiğit ağabeyiniz karşısında şürelî ortaya çıkar:

Bornı kepkeri bögilgendir, tamam karmak kibi

Töz tügil kullar, ayaklar da, botak, tarmak kibi

Yaltıy, yalt-yolt kiledir içke batkan küzleri

Kot oçar kürseñ tönle tügil köndizleri

Yiğit ağabeyiniz, nihayet şüreliyi oltasına düşürür:

Kıçkır “kısdı, herap itdi yavız Bıltır mini,

Ah Hodayım, bu beladan kim kilip yolkur mini?”

İrteginin şüreliler bu fekirni tirgiyeler:

Sin cülersin, sin kotırgan, sin tilirgensin, diyeler.

Eyteler, kıçkıрма sin, tiz yahşılık birlen tıyıl,

İy cüler, kıskanga bıltır, kıçkıralar mı bıyıl.

Şürelî bizim halkı asırlardır korkutup duran bir millî peri. Bu küçücük kaside halkın icadı olan bir mit. İşte bu küçücük şey Tukay için ne kadar tatlı bir azık olur, onun en nefis eserini vücuda getirir. Bunun için eğer bizde Troya savaşları olsaydı Tukay da bir İlyada meydana getirirdi diyeceğimiz geliyor.

Tukay’ın halka, avama karşı olan meyli ve sevgisi hudutsuzdu. O bir yerde halkı “şair” diye adlandırır:

“Vallah canday kürem min iskilerniñ cırların

Kükregimde saklıym eytirsiñ resulniñ turnağın.”

Onda bu, halka, halk edebiyatına olan sevgi ve şiir kuvvetine ilaveten yeni bir ilim ve içtihad sevgisi de olsa o halkın yine pek gizli hazinelerini bulur, halktan pek çok şey iktibas ederdi. Fakat nedense bir kuvvet onu tamamen farklı bir yola çekti. O yine bir Şürelî meydana getiremedi. Bu devir daha çok da Tukay’ın fikri gülüp duran, sevinçli vakti oldu. En mühim hiciv ve mizah eserlerinden sayılmaya layık “Piçen Bazarı” ve “Usul-i Kadimçi” bu devrin meyvelerindedir. Neredeyse bir yerde “Tukay marifetini icadında değil, taklitte gösterdi, merhum taklit edilemeyen bir mukallit idi” demiştim. Bu sözü burada tekrar hatırlamak doğru olacak. Tukay’ın lirik şiirlerinin en nefis ve mânâlı olanları Puşkin ve Lermantov’dan iktibas edilmiş olduğunu, eski şiirlerinin ise Muhammediye, Bakır-gan gibilerinin havasıyla yazıldığını ve halk türkülerine benzeterek de neler çıkardığını, nihayet Şürelî gibilerinin de halk kıssasından alındığını dikkate alırsak bu durum pek açık görünmüş olurdu.

Şayet Tukay Piçen Pazarında yaşayıp da bunu yazmasa Tatar hayatının bu canlı ve çekici bir noktasından bize bir manzara vermese, bu onun eserinde mutlaka bir eksiklik olup kalırdı. İşte “Piçen Bazarı” veya “Yañı Kisik Baş” bu eksikliği ziyadesiyle kapadı.

Kazan’a Kara Ahmed gelir ve büyük küçük herkesin onun hakkındaki kıyl u kâli Tukay’ın Piçen Pazarı hakkındaki intibalarına geniş bir tasvir imkanı verdi. Kalemî ciddî mevzularda da kayan Tukay’a Piçen Pazarı hiciv ve mizah için

gayet müsait bir meydandı. O bunda da adetince, hicvini taklit kabına koyarak işledi.

Kisik Baş, Piçen Bazarı için pek heybetli ve uygun bir örnek oldu. Bu taklit onun mizahını bir kat daha arttırdı. Bununla beraber eski Kisik Baş'ı bilmeyen binaenaleyh Tukay'ın taklidini anlamayanlar nazarında bu taklidin bazı yerleri gariplikler doğurmaktan uzak olmasa gerek.

Ben düşünüyorum ki, eğer böyle bir örnek olmasa Tukay Piçen Bazarı gibi bir eser veremezdi. Aslında bunda onun kendisi de çok pay sahibi. Fakat onu kendine getiren "Kisik Baş" idi. İcadı daima taklit temeline bina edilen bu şair, taklit ede ede yaratabildi. Burada çok şey aktarmaya yer müsait değil:

Bir vakıt bardım Piçen Bazarına
Şunda min taptım azık yazarıma.
İRte birlen kaynamakta bu bazar,
Kayda baksan, anda tulgan sevdeger.
Kaysısı satmaktadır kaysı ala,
Birsi aldıy şunda birsi aldana.

İşte bunun gibi mısralar Piçen Bazarına eski Kisik Baş temeline serpilmiş hakiki mânâsına yeniyi, orijinal yakalamış bir Kisik Baş şeklini verir. Kaban Gölünü tasvir etmesi gibi bazı yerleri ise, eski binanın mimarisinde olmayan tamamıyla kendi yaptığı şekillerdir.

Biz burada 1907'den 1910'a kadar olan ömrünü ayrı bir devir olarak göstermek istediğimiz Tukay'ın edebiyat hayatını pek muayyen devirlere ayırmak mümkün değil. Böyle de olsa onun ömrü tek renkte geçmiş kabul edilemez. Önceleri yeni kaynakıp çıkan, akışı için yolu mecrası belirsiz bir pınar gibi bulanık ve çoğaldıkça da nereye gideceğini bilemeyen bir şekilde akar. Sonra belirli bir yol bulup bunun boyunca oynayıp, gülüp akan pınara dönüşür. Fakat bu da çok devam etmez, ömrünün sonuna doğru dökülme noktasına yaklaşan nehir misalinde bunalıp derinleşerek akmaya başlar. İşte bu 1907- 1910 devri onun bu çağıldayıp aktığı çağdır. Bu devirdeki şiirlerini bir yığın haline getirsek bunlarda ümit ve inanç tarafı daha çok çıkar. Aslında bunlarda şikayet ve sıkıntı da az değil, fakat şurası mühimdir ki, bu sıkıntı ve ümitsizlikler daha umumî ve dünyadan şikayet şeklinde olup onun kendi şahsına bakarak söylediği şiirleri içinde daha çok ümit, inanç ve hatta gurur sezilir. Kendisi hakkında "Sin Sınasın Min Sünemin" ve "Tilev Bitdi Hazır Minde Tilek Sofra Tileklerni" söylemekten çok uzaktadır.

3

1910 yıllarında Tukay'ın ruhunda önemli değişiklik sezilir. Bu değişim onun bir şekilde sönüşe doğru gittiğini anlatır. Yukarıda anlatıldığı üzere Tukay'ın önceki ümitsizlikleri kendi şahsına ait değil, belki çevresinden aldığı bir kötü tesirden ibaretti. Şimdi ise kendine olan ümit ve inancına eksilmiş gibi bakar, çok yerde kendisinin aczini söyler. Şunu da belirtmek lazım, bu Tukay'ın kendisine bakışı kendi fikri idi. Ama biz onun kendi fikirlerini, değerlendirmelerini bir tarafa bırakıp onun şiir damarına kendi derecemizi koyup baksak eserlerinde bir şiirin soğumasını seziyoruz. Kendisi hakkında şüphe ve ümitsizlikle yazdığı "Küñil" ve "Tereddüd ve Şöbhe" isimli şiirlerinde şiir alevi sızramaktadır. Aynı şekilde "Millî Moñlar" "Kürsete" "Peygamber" gibi Tukay'ın şiir kariyerinde ilk sıralarda olmaya layık şiirleri de bu devirde meydana gelir. O halde bu ümitsizlik nedendi? Bunu elbette şairin asıl seciyyesinde ve ruh hususiyetlerinde aramak lazım. Tukay'ın asıl karakteri özellikle "Muhammediyeden" "Şair ve Hâtif" gibilerde belirlenmişti. Bu sızlanma, şikayetlenme onda hiçbir zaman bitip tükenmedi. Sadece bir ara talebelik dünyasından çıkıp Kazan'a geldikten sonra yeni daireye girince kendisinde bir değişme fark etti. Bu değişim gerçekten de mühim idi. Kazan gençleri onu pek severek karşıladılar. Ona şairlik tacı takdim ettiler. Millet onu bir ağızdan tebrik etmeye başladı. Elbette bu "takdim" ve "tebrik"ler onun hoşuna gidiyordu ve bunlara bir karşılık vermek gerekiyordu. Kazan'a geldiğinde de zaten böyle ümitlerle, millete hizmet endişesiyle doluydu. Böyle yeni arkadaşlar edinme, yeni plânlar kurma, yeni gazete çıkarma, hasılı yeni bir hayat teşkil etme istekleriyle iki yıl geçip gitti. Şimdi Tukay'ın arkaya dönüp bakması için vakit gelir. O ne yapmış, hakikaten bir "işte" diye gösterilecek üzere ilerleme var mı? Halk onu yüceltiyor, kendisine Puşkin yapıyor, daha kimler yapıyor. O bunu kaldıracak halde mi? Bu sorular onu hakikaten üzer. O kendisine:

"Nerse kürdim bu cihanda, ni bitirdim?...?"sorusunu sorar ve

"Her minut minden tiliy dönya küñil yimişlerin"

Nerse pişsin. Balsa yalkınsız küñil, süngen küñil" mısralarını söylemeye mecbur olur. Onun fikir dairesi pek geniş, dünyaya bakışı pek derinden, fakat bu nisbette malumat az,

"Obrazavaniye malivetkegine, yuk anıñ totkan nersesin kuptarırlık kulu, yuk anıñ uylagan ve sizgen nersesin deliller bilen süylerlik tili, yuk anıñ karagan nersesin arkılı tişerlik közi" (=Sadece entelektüel boya; yok onun tuttuğunu koparacak eli; yok onun düşündüğünü ve sezdiğini deliller ile söyleyecek dili; yok onun baktığını doğrudan doğruya delecek gözü)⁹

⁹ Tukay'ın kendisi hakkında söylediği sözü. "Halk Edebiyatı" adlı eserinden.

Bir vakitler:

“Özimden ut çeçrer minim”

diyen dil şimdi

“Tabdı isem mevzu yazarga abtırıym

Diym: bunıñ min kay cirinden lektiriym.”

deyip kendi aczini söylemeye başlar.

Tukay sadece kendi ruhuyla yaşayan kendi göklerinde uçan bir şair değildi. O ruhen, kalben pek sağlam bir toplum ferdî olarak yaşar; gıdası pek çok hisler olup etrafındaki hal ve hareketleri pek çabuk sezer, onlardan da çok etkilenirdi.

Tatar aleminde 1910-1911’de, 1905 yılında yanmaya başlayan ateşler söner. Vaktiyle pek hareketlenen gençler ve aydınlarda da sönüş hissedilir. Buna ilâveten bu yıl bütün Rusya müslümanlarına dair, bir bedbaht ihtiyarın rahatsızlığı, fitnesi sebebiyle hükümet ile bizim aramıza nedense bir anlaşmazlık düşüp terakki hareketimize beklenmedik bir darbe vurulur. Pek küçük şeyden dahi müteessir olan Tukay’a bu hal pek ağır tesir eder. O bu çirkinliklerden şikayet ederek yazmaya başlar. Bu vaziyetler onu kendi kendine ümitsizliğe düşürür. Said Remiyef’e yazdığı bir mektubunda (4 Mart 1911) şunları söyler.”

“İçim dışım doldu. Bütün kütüphaneleri, matbaaları ve gazeteleri kapatıp bitirseler, bu günden itibaren yeni kıyafetlerimi yırtıp atarak yalın ayak koşacağım, gözüm karardı artık. Millî yaşayıştan, millî hayattan, kendi hayallerimden tamamen ümit kestim. Ben senin gibi zengin, varlıklı değilim, diplomat, politikacı veya devlet adamı da değil tabî. Gözüm çok şey görüyor, kulağım da çok şey duyuyor.

Tukay’ın 1910 şiirlerinin toplamı olarak “Küñil Yimişleri” isimli mecmuası çıkar. Bunun başında pek karakteristik olan “Özilgen Ömid” adlı şiiri konmuştur.

“Küz karaşımda hazır üzgerdi eşyalar tüsi

Sizile: Ütdi yeş omirler, bitdi omirim yartısı

Nindi derd bilen kalem sızsam da kagız östine

Oçmıy evvelki cüler, saf, yeş muhabbet çatkısı

İy mokaddes moñlı sazım uynadıñ sin nik bik az

Sin sınaşıñ min sünemin ayrılábız ahrısı.”

Bunun hemen arkasından “Tılev Bitde” isimli şiiri gelir. Orada şair:

“Ömidsizmin fakat aktık dakikamı kötem indi
Kötem kaçan tavış-tınsız gına bir kön bitem indi”

diye sızlanır. Ondan sonra “Ükiniç” “Azaptan Soñ” ve “Açı Tecrube Avazı” gibileri dizilmektedir. Bu arada Tukay iyice müteessir olup ciddîleşerek devam eder. Onda şimdi mizah ve oyun yoktur. O

“Köylev tiyiş elbet açı hesret köyin
Kirek tügil ma’nası yuk kölki uyın”

diye ciddiyete davet eder. “Nesihet” Katil-i Nefiske” “Omır Yulına Kirüçilerge” “İşke Öndev” gibi baştan aşağıya vaaz ve nasihat olan şeyler yazar.

Umumen bakılınca Tukay’ın şiir kuvvetinin eksilmesi sezilmez. O hakikaten pek yeni bir şey icat etmez. Buna ümidi de yoktur, sadece “Bitem İndi” demektedir. Fakat onun bu “bitem indi”si ile kendisinde yeni bir şiir kuvveti parlar.

Gözünüzün önüne, soğuk sonbahar rüzgarı ile yaprakları dökülüp yapraksız, çıplak kalmış sıkıntılı ve hasretli ağaçlar dizmez. Bir vakit taze ve yeşil yaprakları altında yerleştirdiği, kucaklayıp himaye ettiği küçük kuş nereye gireceğini ve ne yapacağını bilmeden daldan dala uçup durmaktadır. Nihayet bu sevgili vatanda canına bir sıcaklık verecek, sığınacak yer bulmayınca çıplak dalların birisine oturup üzüntülü bir sesle öter. Onun ötüşünde:

“Küpmi moñlansam da kunıp millî ağaçlar östine
Barısı korıgan bir gine yuk canlısı yafraklısı

şeklindeki mânâyı okuyoruz. Aynı şekilde şair kendini bazen böyle gülünden ayrılıp kendi vatanında gurbette yaşayan kederli bir kuş şeklinde gösterirken bazen de:

“Küz küniñiñ kışka karşı soñğı çağında
Toñıp bitken ağaçniñ yapyalangaç bir butagında
Töşer töşmes toradır, soñga kalğan birgine yafrak
Töşem dip kaltırıy cil sızgurup kitken sayın çak çak”
diye kendi sonbaharını yine müessir bir levhada resimlemektedir.

Şairlerin mânâ ve faziletten daha çok güzellik ve surete tutkun olduklarından yukarıda söz etmiştik. Şiir müstakil bir sanat sayılıp onda ahlâkî, felsefî bir

gaye gözetilmeyince bunun böyle olması tabiidir. Ama bazı şairler şiirlerini kendilerinin uzak bir gayesine vasıta olarak yaratırlar, ahlâkçılar şiirde dış bir güzellik üstüne iç bir güzellik, yani ahlâkî bir mânâyı yapmaya çalışırlar. Filozof dermiş de böyle kendince bir mânâyı kalıp yaparak tutar. Bizim Tukay dar bir mânâda veya, kendi tabirince söylersek, uyduruveren bir şair değildi. Bununla beraber onun bir ahlâkî nazariyesi, felsefî itikadı da yoktu. Fakat ahlâkî, içtimaî, felsefî meseleler onu hakikaten etkilerdi. Bunun için o hiçbir hal ve hadiseye kayıtsız ve yabancı kalamadı, dünyanın pek uzağındaki halleri de onu ilgilendirir, etkiler, endişelendirirdi.

Tolstoy ve Mısrî gibi felsefî bir nazariyeye veya ahlâkî bir mesleğe sahip olan büyüklerde biz bu hali görmüyoruz. Onlarda tam bir itikat, muayyen bir nokta-i nazar bulunur. Şimdi buna sahip olduktan sonra çok üzölmeye yer kalmaz. Onlar âleme belli bir görüşle bir muayyen izden gidebilirler. Bir can rahatlığı ile onlar dünyayı rahat görüp, onun siyahını beyazını kendilerince pek güzel ayırıp gösterebilirler. Onların görüşleri pek keskin ve bunun için icatları da parlak olur. Sen onları okuduğunda kendini bir sis, duman içinde yolunu kaybedip kalmış şekilde hissetmezsin. Belki senin önünde nasılsa bir Kâbe görünür, sen buna doğru yönelirsin. Ama Tukay'ı, yani ictimai ve ahlakî meselelerle meşgul Tukay'ı okuduğunda sen sisler içinde kalıp Kâbesinden şaşırılmış bir kişinin şikayet ve sıkıntılarını duyarsın. Elbette yolunu kaybeden de bir kerede düşmez, orada eski bir iz bulmayı ümit eder, sonra onlar teker teker biter. Tukay da önceleri:

“Yuk eli minde hakikatke vosul

Elle nik hiç ayrıla almıy öñ vosul

diyerek şikayet eder, yani “yuk eli” diye istikbalde olacağına bir ümit anlatırdı. Sonradan:

“Kırıldı alda izgi işke va'dem

Karañgıda kürimiy çönki Ka'bem”

diye tamamen ümidini keser.

Tukay'ın en son şiir mecmuası olan “Can Azıkları”na göz atarsak burada ümitsizliğin tamamen ölüm beklentisi ve eceli çağırma derecesine vardığını görürüz.

“Eylene bit ütmi, bitmi gomer de

Cey kile utlar çeçip siz kışlasañ

Katl- nefes etsem hodaydan kurkamın

Lekmi çir avırıp da bulmıy içmasam.”

Fakat asıl şiiriyet, şiirî kuvvet sönmesi bir tarafa dursun, bu taraftan onda son zamanlarda başlayan tekamül durmadan devam eder. “Kötmegende” “Burran” “Kazan Ve Kaban Artı” “Tatar Yeşleri” “Kiçki Tilek” “Vaksınmıym” “Saginır Vakıtlar” “Möntekid” ve tercümelerinden de “Günah” “Mönafıkka” ve “Öç Hakikat” gibi şiirlerde Tukay’ın şiir kuvveti en yüksek noktasındadır.

Bu mecmuadan son şiirleri “Añ” “Mektep” ve “Vakit” olup onlardan bir mecmua teşkil edemedi. Bunlar arasında “Hasta Hali” için onun en son şikayeti demek mümkündür. Burada şairin ömrünce hayat püskürten kalbindeki damarların teker teker kopmasını ve bununla beraber bütün ümitlerinin sönmesini seziyoruz. Burada da Tukay kendisinin şahsî şikayetlerini umumî dertlerle beraber karıştırarak verir:

“Yuk necat fikrim çöyirsem de üzimden üzgege
Kozgun İslam gevdesinde Ka’besinde pot kürem”
diye din ve millet için kaygılanmaktadır.

Bu şiirlerin yazıldığı vakitte Tukay çok hasta olup bir ayağı mezarda gibiydi. Kendisini ölüm karşısında görünce yani hayatının böyle bir karanlık ve korkunç noktasında onu her zaman tesirinde tutan çevre de böyle karanlık ve tehlikeli dakikalar geçirmekteydi. Tehlikeli verem mikropları onun şiir pınarı olan yüreğindeki son hayat damarını kemirip koparıırken yani içinde böyle bir şahsî yıkım, ölme bitme yemeği hazırlanırken, dış tarafta onun mensup olduğu Türk ve İslâm, azası da kendisinin asırlardan beri müptelâ olageldiği verem hastalığının kesin tahribatını çekmekteydi. Burada şairin kalbini mikroplar kuşatmışlar ve diğer tarafta da İslâm ve Türklüğün kalbi olan Darü’l- Hilafet’i son zamana kadar onun pek çok azasını hasta eden kurtlar sarmışlardır. Bunun için şair içindeki boşluğu, karanlığı tasvir ettiği arada “fikrin üzünden üzgege” etrafka atarak baksa da “necat” bulmaz.

4

Tukay Tatar tarihinde ebediyen unutulmaz bir isimdir. Gelecek pek geniş. Bizim halka da elhamdülillah feyiz kapısı açılmaktadır. Gelecek, “Derdmend”in tabiriyle “ademden sel olup akmakta ve zevk-i hayat beklemekte olan ülke” içinde bir çok büyükleri bekliyoruz. Tukay da bunların dizisine eklenecek bir düğmedir. O bize hiçbir yeni bilim keşfetmesin, müstakil bir fikir ve felsefe söylemesin, hatta onun eserlerinde halkımızın, asrımızın ruhunu cisimleştirecek ölmezlik ve parlak şiirî temsiller de olmasın, bunlar ona büyükler arasına girmek için mâni olmayacaktır. Onu aramızda yaşatmak için Tatarca en güzel söylemeyi, kaba Tatar diline şiirî renk ve edebî kıymet vermesi de yetecektir.

İsmail Bey (Gaspıralı) cenaplarının bütün Türk âlemine saldığı “dil, dil, dil” avazı bizim gibi halk için aklıktan ölmekte olan insanın “ekmek ekme ekme” avazı ile beraberdir. İsmail Bey ruhanî açlığını keşfedip dilsiz yaşaması mümkün olmayacağını anlattı. Bu onun büyük ve unutulmaz hizmetidir. Lâkin o bize, ruhumuza pek uygun olarak yetişmemiş bir “gazâ (til)” yapıp takdim etti. Biz ondan vaktiyle faydalandık. Fakat sonradan onun bize kıymet kaybettiğini, bizim için lezzetli ve doyurucu olmadığını sezdik. Volga boyunca böyle bir müsait hava ve münbit bir toprak varken, azığı, yiyeceği Kırım’dan getirmek bize ağır geldi. Yani bizim Tatar diline ruh üfleme, bunu diriltip ilim fikir ve aydınlık için vasıta etmeye, bununla silahlanmaya karar verdik. Bize bu konuda çok itirazlar oldu: “Tatar dili sokak dili, Piçen Pazarı şivesi hiçbir zaman edebî şekle girmesi mümkün değil” dediler. Buna cevaplar veriliyordu. Fakat aramızdan bir fasîh şair çıkıp Tatar dilini nefisle ilgili duygulara ve ulvî fikirlerle tercüman olacak edebî ve müzeyyen şekilde göstermeden bu mu’terizlere kat’î bir cevap vermek mümkün değildi. Kısacası, zavallı Tatar dili kendisini himaye için bir şair bekliyordu. Ne zamnan ki böyle bir şair gelip Tatar dili halitasını balçık ve kumlardan temizleyerek saf altın haline koysa, bu Tatar dilini inkar edenlere karşı kuvvetli bir mucize olacak, bunun karşısında baş eğeceklerdi. İşte Tukay, Tatar dilini böyle zor bir zamanda kurtaranların birincilerinden olup meydana çıktı. Dünyada ne kadar insan var, Tatar dilini sadece Tukay’ın şiirleri hürmetine seviyorlar. Tatar diline uzanan bütün eller, karşılarında Tukay denen kaleyi görüp geri düşerler.

Bizde Tatar dilinin hamileri, hizmet edenleri çoktan beri vardı. Bunun en birinci kahramanı şüphesiz Kayyum Nâsırî’dir. Fakat bu zatın Tatarcaya hizmeti ne kadar büyük olsa da nazariyat derecesini aşmadı. Onda Tatar dilini amelî olarak düzenleyecek nâtika kuvveti olmadığından onun eserlerinde dilimiz kendini özenilecek bir şekilde gösteremedi. Tatar dilinin ikinci hamisi Ayaz İshakî’de dilimiz yine pek az işlendi. Bu zatların yerleri Tatar edebiyatında, muhtemelen, ikinci mehdi Tukay’dan yukarı olur. Fakat dil ve beyan kuvveti itibarıyla Tukay’ın yeri şimdikiye kadar gelen edip ve şairlerimizin hepsinden yüksektir.

Bence “Tukay kim?” sorusuna en münasip cevap ve aynı şekilde Tukay’a en kısa bir tarif “Tatarca en güzel sözler söyleyen” diye bir cümle olacaktır. Bunun için dilimizin kıymeti yüceltikçe Tukay yüceltmeye devam edecek, millî hatıramız, millî hissimiz arttıkça Tukay hatırlanacaktır.

Kabiliyetin her millette, her zaman ve yerde gelmesi mümkündür. Fakat onun kuvvedenden fiile çıkması, meyve vermesi şüphesiz çevre ile sınırlanır. Bunun için medeniyette yukarı basamakta duran ve tarihte büyük rol oynayan milletlerde büyük istidatlar, büyük iş görürler, ama unutilan, donan halkın isti-

datları da donup unutulup kalırlar. Onların eriyip saf bir pınar olup akmasına ilim ve medeniyet güneşinin ters bakması mâni olur. Bunun için bazıları “eğer, Bayron, meselâ, Rus şairi olsaydı bu kadar meşhur âlim olamazdı ve Puşkin Batı Avrupa’ya mensup olsaydı o büyük istidatıyla daha da büyük iş görürdü” derler. Bunun böyle olacağı pek tabiidir. Kuvvet ve istidat-ı fitrîyi tohumun içinde gizlenmiş büyütme kuvvetine benzetmek mümkündür. Biz görüyoruz ki bu kuvvetin iş görmesi, yani nebatın neşv ü neması onda toprak, havanın hal ve hususiyetine bakarak değişir. Tohum türlü toprak ve türlü havanın tesirinde türlü derecede yemiş verir. Bunun gibi şairlerin istidat-ı fitrîsi de kendine toprakta kudret tarafından belirlenen yeri, çevresine göre türlü derecede meydana getirir.

Eğer 1905 rüzgârı esip havamız başkalaşmasaydı, muhtemelen, Tukay’ın şiir kuvveti tamamen âtil kalır veya çok çok “uramlarda gezerken ben be-nagâh tevaffuk eyledim oldum agâh” gibi şeyler çıkarabilirdi.

En dikkatli bir eğitime muhtaç olduğu vakitte medrese köşesinde uzanıp yatan bu istidat bu dar Tatar muhitinde, bu sığ ve kuru zeminde nasıl tabii tekamüle erişsin. Buna elbette imkan yoktu. Bunun için de biz Tukay’ın istidatı konusunda mutlak şekilde ve kat’î surette bir hudut belirlemekten uzak duracağız.

Tukay’ın istidatı tabii kuvvetiyle gelişmesine mâni bir muhit olsa ikinci mâni de onun tabiatı ve karakteri oldu. Medrese kapısı sayesinde gelen zayıfça bir ilim ve fikir ışığının tesiriyle fikrinde bir uyanma hâsıl olmuş ve tabii istidatının açıldığı andan itibaren kendisini tabiatın hükmüne bıraktı. Kendisine karşı ters gelen kara güçlerle savaşıp yenmek, kendi kendine edebî ve ilmî terbiye vermek için uğraşmadı. Kendini medrese muhitinden düşük ve tehlikeli bir muhite getirip koydu. Aslında o ruhen onlardan yukarıdadır:

“Yuk tüben kalmas bu can fitratda âli bulgan ul

Kismek östinde kara koş ittifakı kungan ul”

diye yüce ruhunun cisminde varlığıyla bu düşüklüklerden kurtulacağına inanıyordu. Fakat bu bir ümit havasında kaldı. Sonradan ölmezden evvel:

“Kirlenip bittim üzüm dönyanı pakly almadım”

demeye mecbur oldu. Gerçekten onun yüce ruhundan doğan şiirleri bu düşüklüklerden temiz ve üstündür. Fakat bu düşük seviyenin tesiri buna pek büyük oldu. Bu sayede onun daha çok şiir faaliyeti, düşük cismaniyeti ile âli ruhaniyeti arasındaki zıddiyetin ah u figanıyla boşa gitti. Ona dünyayı açık gözle görme ve şiir kuvveti icabı bir hizmete çekmek için, bu muhitten sadece ruhen değil cismen de daha yukarı çıkmak lâzımdı.

Burada bizim Tatar halkının bir ruh özelliği akla geliyor. Tatar halkında

etrafıca bakıp uzağı görerek iş görmek yoktur. Bunun için onun bir çok kuvveti, kıymeti rüzgarla savrulur. Onun işinde devam sebat olmaz. Buna en küçük işlerimizden başlayarak en büyük tarihi ahvalimiz de şahittir. Tatarın muhayyile kuvveti de bundan müstesna değil. O hiçbir zaman başı sonu muayyen, tam, etrafı bir hayal doğuramadı. Onun şiir eserlerinde hayali bütünlük, genişlik değil, belki bir hissi karışıklık, darlık görürüz. Hatta bu darlık, bu karışıklık o derecedir ki iki mısralık bir türkü de söyleyemez. Hiç münasebetsiz şekilde doğrudan doğruya Ak İdil boylarındaki sevgilisine geçer, pencere kolundan memleketine doğru devam eder.

İşte bizim Tukay'da en açıkça görünen noktaların biri budur. Onun eserleri, pek az kısmını istisna edecek olursak kısa noktalardan ibarettir. Doğrusu onların hepsi ayrı ayrı bakılınca bütün bir şeydir. Fakat onları sırayla okuyup geçsen kendini bugünkü Tatar türkülerini dinlediğindeki gibi bin türlü hissin karıştığı bir halde bulursun. Bir ara Tukay, "Kük Sıyr" adlı bir şiir yazmaya başlamış ve bunun başındaki 1 rakamı ve sonundaki "devamı var" ibaresinden bütün ve uzun bir tasavvur bekletmişti. Fakat şairin ölüm haberini alınca bunun arkasını beklessek de görmek mümkün olmadı. Bunları görünce nasıl olup da bir "Şürelî" ve "Kisik Baş"ı tamamlayıp vermiş acaba diye düşünüyoruz.

Tukay kalp şairi ve tasvircisi idi. Onun şiiri kalp heyecanlarını tasvirde en yukarı dereceye ulaşır. O bu konuda şaşırtıcı derecede belagath ifadeye, açık anlatıma ve aynı zamanda estetik nazma sahiptir. Tukay'ın hissiyatı yavaş, itaatkar ve dengeli bir hissiyattır. O Said Remiyev gibi elini semavata uzatmaz, arşa, makama hücum etmez, dünyaya acı sözler yağdırmaz. Onun "Bir Tatar Şairinin Süzleri" adlı şiiri bu konuda belki bir müstesna teşkil etmeye yarar. Fakat bu şiirin Tukay'ın lirizmi içinde ikinci derecede olduğunu söylemeye, henüz bu meydana at oynatamazdı demeye imkan vardır.

Tukay'ın böyle sıkıntı, şikayet, ince hissiyat sahibi olmasında yine milli ruhun bir tezahürünü görürüz. Tukay'ın halkımızın türküleri hakkında pek karakteristik bir mülahazası var: "Bizim halkın türkü ve şarkı söylemesinde bence kendisine has bir özellik var gibi. Başka milletlerde olduğu gibi bizde kalın sesle ve mümkün olduğunca sesini yükselterek içkiyle beraber şarkı söylemek makbul değildir. Bizde türkü söylendiğinde mümkün olduğu kadar sesin yumuşak olması, biraz daha çalğının sesine uyması ve ağzın olabildiği kadar az açılması makbul ve güzel sayılır. Mesela ben sağır olup da oturduğu yerde türkü söyleyen bir Tatarın yüzüne baksam onun türkü söylediğini bilmez, belki bir şeyi çabuk çabuk söylüyor diye hükmederdim. Eğer yine sağır halimle bir Rusun şarkı söyler haline baksam ağzının yırtılacak kadar açıldığına bakıp bu şarkı okuyor diye düşünürdüm."

Bu şüphesiz bizim türkülerin en göze çarpan bir özelliği. Ben bunu bir iç sebeple ruhi bir faktörle izah etmek isterim: Tatarın ağzını açar açmaz sıkıştırılması, onun hissiyatının kader mi diyeyim neyse bir kudret karşısında boyun büküp yavaşça dışarı dökülmesidir. İşte Tukay'ın lirizmindeki bu özelliğin (sıkıntı ve inceliğin) üstünde, beyaz üzerindeki kırmızı çizgi gibi durmuş olan hiciv ve mizah unsurları da kendilerini pek açıkça gösterir. O bir yerde:

“Oçırmakçı bulsam bülbül kükregimden

Elle niçik mırmır itip meçi çığa” der. Hakikaten de Tukay'ın şiirlerinde, bülbüllük ile kedilik birbirini temellendirip durur. Onun ince hissiyatında, sıkıntısında rahatlayıp coşarak geliyorsun, bunun hemen arkasından o köşeden bir yere bakarak miyavlar, bu şekilde bülbüllerle kedilerin iç içe geçmesi bazen insanın içini sıkar, zevkini tırmalar. Bir şiirin tesiri ikincisine ters gelir. Bal arkasından tuz, tuz arkasından bal yutmuş gibi olursun. Bu sebeple bu mecmuada şiirlerinin ciddi kısmı hicivlerden ayrılmıştır. Fakat bazen tek şiirde de böyle iki unsur bulunur. Onun kuyruğu bülbül, başı kedi olan şiirleri de yok değildir.

Tukay'ın çocuklar ve mektep için yazdığı şiirlere gelirsek o bunlarda çok yönlülük gösterir: Melekler gibi yumuşak, flozoflar gibi ciddi ve dervişler gibi dindardır. Aslında bu çeşit şiirlerin çoğu Tukay'ın kendisinin değildir. Fakat biz onları uzaktan bir kopya da sayamayız. Tukay onları tercüme ederken, şüphesiz kendi sözüyle beraber esas manasını yoğurmuştur. Başka tercümeleri gibi bunlar da onun ruhundan çıkmıştır.

Şimdi gelelim son bölüme. Burada Tukay'ın hiciv ve mizah şiirleri durmaktadır. Tukay hicivdeki gibi bir başarıyı hiç gösterememiştir dersek hata olmaz. Onu ilk bakışta tam bir hiciv adamı diye tanımak mümkündür. O ciddi mevzularda sadece nâzım ve sadece şiirî bir tarzda yazdı. Yani ciddi mevzularda ciddi bir şekilde girişmedi. Ama hiciv ve mizah sahasına gelsek o burada hem nâzım, hem nâşirdi. Gazetecilikte de bu kuvvetiyle iş gördü.

Tukay'ın en büyük kuvveti hicivde görünmüş gibidir. Bu sahaya çok önem vermek, varını yoğunu burada söylemek ona doğru geldi. Hicvin suistimal edildiği bir yerde durunca bundan başka imkan da yoktu.

Hangi türde olursa olsun Tukay'ın diğer şair ve nâzımlardan ayrı olduğu bir özelliği var: Tukay mânâyı, fikri pek açık söyler. O söz altına saklanmaz, sanat arkasına gizlenmez. Açık teklifsiz söyler. Onun şiirlerini okuyunca şaşırıp ne yapacağını bilmez halde kalmazsın. Onda sanat perdesini o kadar yukarı ve şeffafdır ki oradan en sıradan gözler bile işler ve bazen bu perdenin varlığı sezilmeden mânâ sanki doğrudan doğruya tecelli etmektedir.

Tukay'ı pek çok şairden farklı tutan ve onu daha büyük halk yığınlarına an-

latıp tanıtı gelen nokta işte budur. O bu kolay ve açık yazmasıyla beraber başka kalitesiz şairlere benzemez bile. O kuru sözler yığmaz. Onda söz mânâsını boşaltıp kovuğa dönmez. Belki bunlar birbirine o kadar sağlam bağlanmış ve yapışmıştır ki mânâsı zihne girip yerleşir de kuvvetini ve parlaklığını orada saklar. Hülâsa Tukay'da ziynet tabiliğe, sanat da vüzuha feda edilir, fakat onun önceleri yazdığı şiirleri bundan istisna etmek lazımdır.